

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ
НАВОИЙ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ
“ТАБИАТШУНОСЛИК” ФАКУЛЬТЕТИ
“География ва иқтисодий билим асослари” таълим йўналиши
4-босқич талабаси
Болисова Ақбаян Абдуллахановнанинг

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

МАВЗУ: Жалпы білім беру мектептерінің 9-сыныптарында
“Қазағыстан” тақырыбын оқыту методикасы

Илмий рахбар: кат.ўқит.Ё.Р.Буранов

Навоий-2014 й

Навоий давлат педагогика институти
Табиатшунослик факультети
География ва уни ўқитиш методикаси кафедрасининг
2-сонли йиғилиш баённомасидан
К Ў Ч И Р М А

Навоий шаҳри

сентябр, 2013 йил

Қатнашдилар: г.ф.н С.Р. Шодиев, доц. Ю.Б. Рахматов, доц. Б.Х.Калонов, катта ўқитувчилар: З.А. Абдиева, Б.С. Ўринов, Х.Т. Тўхтаева, М.М. Қодирова, Ш.Ш. Норов, Ё.Р. Буранов, ўқитувчилар: А.Б. Жонзоқов, С.Қ. Негматов

К У Н Т А Р Т И Б И:

2013-2014 ўқув йилида “География ва иқтисодий билим асослари” таълим йўналиши битирувчи курс талабаларининг битирув малакавий ишлари мавзулари ва илмий раҳбарларини тасдиқлаш тўғрисида

Э Ш И Т И Л Д И:

Кафедра мудири, г.ф.н С.Р. Шодиев: Битирув малакавий иши мавзулари Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 1998 йил 31 декабр № 362-сонли буйруғига биноан “Олий ўқув юртларида бакалавр битирув малакавий ишини бажаришга қўйиладиган талаблар” асосида танланган.

География ва иқтисодий билим асослари таълим йўналиши 4-курс “В” гуруҳ талабаси Болисова Ақбаян Абдуллахановна мавзулар орасидан **«Жалпы білім беру мектептерінің 9-сыныптарында “Қазағыстан” тақырыбын оқыту методикасы»** мавзусини танлади ва унинг илмий раҳбари сифатида кат.ўқит.Ё.Р.Буранов белгиланди.

ҚАРОР ҚИЛИНДИ:

География ва иқтисодий билим асослари таълим йўналиши 4-курс “В” гуруҳ талабаси Болисова Ақбаян Абдуллахановнага мавзулар орасидан **«Жалпы білім беру мектептерінің 9-сыныптарында “Қазағыстан” тақырыбын оқыту методикасы»** мавзуси берилсин ва илмий раҳбар сифатида кат.ўқит.Ё.Р.Буранов тайинлансин.

Кафедра мудири:

г.ф.н С.Р. Шодиев

Олий ўқув юрти

_____факультети _____

_____kafedrası_____

_____йўналиши _____гуруҳи

Тасдиқлайман

Kafedra mudiri _____

2013 йил _____

МАЛАКАВИЙ БИТИРУВ ИШИ БЎЙИЧА ТОПШИРИҚ

Талаба _____

(фамилияси, исми, шарифи)

1. Битирув малакавий иши _____

“ _____ ” _____ 2013 _____ yil. Kafedra majlisida tasdiqlangan.

2. Битирув ишини топшириш муддати _____

3. Битирув ишини бажаришга доир бошланғич маълумотлар _____

4. Ҳисоблаш – тушунтириш ёзувларининг таркиби (ишлаб чиқиладиган масалалар рўйхати) _____

5. Чизма ишлар рўйхати (чизмалар номи аниқ кўрсатилади)

6. Битирув иши бўйича маслаҳатчи(лар)

.	Бўлим мавзуси	Маслаҳатчи ўқитувчи И.Ф.Ш.	Имзо, сана	
			Топшириқ берилди	Топшириқ бажарилди

7. Битирув ишини бажариш режаси

.	Битирув иши босқичларининг номи	Бажариш муддати (сана)	Текширувдан ўтганлик белгиси

Битирув иши раҳбари _____
(фамилияси, исми, шарифи) (имзо)

Топшириқни бажаришга олдим _____
(фамилияси, исми, шарифи) (имзо)

Топшириқ берилган сана _____ 2013 йил

Навоий давлат педагогика институти
Табиатшунослик факультети
География ва уни ўқитиш методикаси кафедрасининг

2014 йил “ ____ ” _____

№ _____ йиғилиш баёни

К Ў Ч И Р М А

Қатнашдилар: Кафедранинг барча профессор-ўқитувчилари

К У Н Т А Р Т И Б И:

2013-2014 ўқув йили “География ва иқтисодий билим асослари” таълим йўналиши бўйича ёзилган битирув малакавий ишлар муҳокамаси ва уларни ҳимояга тавсия қилиш тўғрисида

Э Ш И Т И Л Д И:

Битирувчи _____ **нинг**

Мавзуси: _____

Илмий раҳбар:

Битирув малакавий иши Давлат таълим стандартлари ва дастурлари талабларига моҳият ва мазмун жиҳатдан мос келади.

Қ А Р О Р қ И Л И Н Д И:

Битирувчи _____ **нинг**

_____ мавзусидаги

битирув малакавий иши Давлат Аттестация Комиссиясига ҳимоя учун тавсия этилсин.

Кафедра мудири:

кат.ўқит.Ё.Р.Буранов

Давлат аттестатция комиссиясининг

РАИСИГА

Навоий давлат педагогика институти Табиатшунослик факултети
“География ва иқтисодий билим асослари” таълим йўналиши кундузги бўлим
4 - курс “ В “ гуруҳи талабаси _____нинг

_____мавзусидаги
битирув малакавий иши ҳимоя қилиш учун юборилади.

Рейтинг қайдномасидан кўчирма, Битирув малакавий иши раҳбарининг тақризи,
кафедранинг раҳбарни тасдиқлаш ва ишни ҳимояга тавсия этиш ҳақидаги хулосаси, ички
ва ташқи тақризлар илова қилинади.

Факультет декани:

б.ф.н Б.Е.Жумабаев

Навоий давлат педагогика институти

“География ва уни ўқитиш методикаси” кафедрасининг

Битирув малакавий иши ҳақидаги

ХУЛОСАСИ

_____курс “ _____” guruh talabasi _____нинг

_____мавзусидаги
битирув малакавий иши кафедра йиғилишида муҳокама қилинган ва Давлат
Аттестатцияси комиссиясига ҳимояга тавсия этилади.

Кафедра мудири:

кат.ўқит.Ё.Р.Буранов

ҲИМОЯ ВАҚТИ

Битирув малакавий ишини баҳолаш мезони

Табиатшунослик факультети
География ва уни ўқитиш методикаси кафедрасининг
Битирув малакавий иши ҳимояси

Мавзунинг долзарблиги	Бажарилган ишнинг мустақиллик даражаси	Ишнинг амалий аҳамияти	Адабиётлардан фойдаланиш даражаси
12	32	16	10

Ишнинг расмийлаштирилиши	Битирув малакавий ишининг ҳимояси	Умумий балл	№
10	20	100	

ДАК раиси: _____

ДАК аъзолари: _____

МУНДАРИЖА:

КИРИШ

I-боб: Қозоғистон Республикасининг умумий географик тавсифи, демографик ва хўжалик салоҳияти.

- 1.1. Қозоғистон Республикасининг географик ўрни, табиий шароити, табиий ресурслари ва аҳолиси.
- 1.2. Қозоғистон Республикасининг халқ хўжалиги тармоқлари.
- 1.3. Транспорти ва ташқи иқтисодий алоқалари

II-боб. Умумтаълим мактабларининг 9-синфларида Қозоғистон Республикаси мавзусини ўқитиш методлари.

- 2.1. Қозоғистон Республикаси” мавзусининг мактаб география таълимида тутган ўрни ва аҳамияти.
- 2.2. Қозоғистон Республикаси” мавзусини ўқитишнинг мақсад ва вазифалари.
 - а) Таълимий
 - б) Тарбиявий
 - в) Ривожлантирувчи
 - г) Миллий истиқлол ғоясини сингдириш
- 2.3. Қозоғистон Республикаси мавзусини ўқитишда ноанъанавий дарс усуллари қўллаш.
- 2.4. Қозоғистон Республикаси мавзусини ўқитиш методикаси

Хулоса.

Адабиётлар рўйхати.

Кириш

Республикамизда 1997 йилда қабул қилинган “Таълим тўғрисида” ги конун ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” га мувофиқ умумий ўрта таълимнинг барча бўғинларида ўқувчиларни мунтазам билим олиши ва уларда билим олиш эҳтиёжларини ривожлантиришни, ўқувчиларда меҳнат кўникмаларини мустақил ижодий фикрлаш, касб танлашга ва умумбашарий кадриятларни ҳурмат қилишга, ўз ватанига, халқига садоқат, меҳр-муҳаббат руҳида тарбиялашдек вазифаларни белгилайди. Бу вазифаларни бажаришда география таълими ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Айниқса табиий ва иқтисодий география фанларини ўқитиш борасида миллий дастурда қўйилган вазифаларни бажариш чексиз имкониятларга эга эканлигини тажрибалар исботламоқда. Буларнинг барчаси география фани ўқитувчисидан юксак педагогик маҳорат, ўз фаолиятидаги ютуқ ва камчиликларни таҳлил қила олишни, ўз иш тажрибасини таҳлил қилиб умумлаштира олишни бошқа ўқитувчиларнинг тажрибасини умумлаштириши ва самарали усуллар, методлардан ўз ишида оқилона фойдаланишни талаб қилади.

Мен ушбу битирув малакавий ишимда умумтаълим мактабларининг 9-синфи “Жаҳон мамлакатлари иқтисодий ва ижтимоий географияси” фанида берилган “Қозоғистон Республикаси” мавзусини ўқитишда география таълимида қўлланиладиган методлардан фойдаланилган ҳолда ёзишга ҳаракат қилдим. Бундан ташқари мактаб амалиёти давомида ўзлаштирилган кўникма ва тажрибаларимга таянган ҳолда мавзуни ўқитишда қўлланиладиган кўргазмали қуроллар, карталар, жадваллар, графиклардан фойдаландим. Мавзуни ўқитишда янги педагогик технологияларидан, янги ахборотларни тўплаш, интернет тизими, газета-журналлардан фойдаланган ҳолда уларни таҳлил қилишга ҳаракат қилдим.

“Қозоғистон Республикаси” мавзусини ўрганишда ривожланаётган давлатларнинг халқ ҳўжалигидаги ривожланиш сабабларини, иқтисодий, маданий ютуқларини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир. Кейинги йиллардаги тадқиқотлар шуни кўрсатадики, илмий техника тараққиёти ва

ижтимоий соҳадаги ютуқлар географик меҳнат тақсимои мазмунига ўз таъсирини кўрсатмоқда.

“Қозоғистон Республикаси” мавзусини ўрганишнинг асосий жиҳатларидан бири Жаҳон мамлакатлари географияси ҳисобланади. “Қозоғистон Республикаси” мавзусини ўрганишда энг асосий объекти жаҳон мамлакатларининг халқ ҳўжалигида Қозоғистон Республикаси ҳам етакчи ўрин эгаллайди. Бундан ташқари давлатларнинг сиёсий-иқтисодий тарихи, ривожланиш босқичлари материаллари бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир.

Умумтаълим мактабларининг 9-синфида ўтиладиган “Қозоғистон Республикаси” мавзусини ўрганишда дарсликларда берилган билимлар, кўникмалар, малакалар ҳамда дунёқараш ғояларини жамлаган ҳолда ўрганилди. Чунки билим- ижтимоий меҳнат ва тафаккур муҳим омил бўлиб, мавзунини ўрганишда мавжуд маълумотларни тил воситаси билан ифода қилади. Кўникма эса машқ қилиш натижасида бериладиган ҳаракатлар йиғиндиси. Бу иқтидор ва кўникма машқ қилиш ва такрорлаш орқали малакага айланади. Умумтаълим мактабларининг 9-синфларида ўтиладиган “Қозоғистон Республикаси” мавзусини ўрганишда ўқувчилар ўз фикр ва мулоҳазаларини амалда бажаришга интиладилар. Айниқса, Қозоғистон Республикасининг жаҳон мамлакатлари билан ўзаро олиб борилаётган алоқалари ҳақидаги билим ва кўникмаларни пухта эгалладилар. Ўқитувчи томонидан тавсия этилган режалар асосида тайёрланган жадвалларни мустақил тўлдириш орқали ўқувчиларда географик кўникмаларни шакллантириш катта аҳамият касб этади.

Менинг “Умумтаълим мактабларининг 9-синфларида Қозоғистон Республикаси мавзусини ўқитиш методикаси” деб номланган битирув малакавий ишим 2 боб, кириш, хулоса қисмлари ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

I-боб Қозоғистон Республикасининг умумий географик тавсифи, демографик ва ҳўжалик салоҳияти деб номланиб, унда Қозоғистон

Республикасининг географик ўрни, табиий шароити, табиий ресурслари ва аҳолиси, халқ хўжалиги тармоқлари, транспорти ва ташқи иқтисодий алоқалари таҳлил қилинган.

II-боб Умумтаълим мактабларининг 9-синфларида Қозоғистон Республикаси мавзусини ўқитиш методлари деб номланган бўлиб, унда “Қозоғистон Республикаси” мавзусининг мактаб 9-синф география таълимида тутган ўрни ва аҳамияти, Қозоғистон Республикаси” мавзусини ўқитишнинг мақсад ва вазифалари, Қозоғистон Республикаси мавзусини ўқитишда ноанъанавий дарс усуллари қўллаш, Қозоғистон Республикаси мавзусини ўқитиш методикаси ёритиб берилган.

Малакавий битирув ишимни ёзишда менга яқиндан ёрдам берган “География ва уни ўқитиш методикаси” кафедраси профессор-ўқитувчиларига ўзимни миннатдорчилигимни билдираман. Битирув ишимни келгусида умумтаълим мактабларининг 9-синфида Жаҳон мамлакатлари иқтисодий ва ижтимоий географияси фанидан ўтиладиган мавзуларида фойдаланишга ҳаракат қиламан.

**I-боб: Қозоғистон Республикасининг умумий географик тавсифи,
демографик ва ҳўжалик салоҳияти.**

**1.1. Қозоғистон Республикасининг географик ўрни, табиий шароити,
табиий ресурслари ва аҳолиси.**

Маълумки 21 аср бўсағасида жаҳон сиёсий картасида бирқанча ўзгаришлар бўлиб ўтди. Шу ўзгаришлардан энг муҳими собиқ иттифоқнинг тарқалиб кетиши ва 15та мустақил давлатларнинг юзага келишидир. Шулардан бири жаҳон сиёсий картасида юзага келган Қозоғистон Республикаси ўзига хос хусусиятларга эгадир.

Қозоғистоннинг маданияти ва тарихи кўп минг йилликларда шаклланган ва ривожланган. Ҳозирги Қозоғистон ҳудудида миллоддан аввалги 4-1 минг йилликларда қабилалар яйлов чорвачилиги билан шуғулланган. Эрамиздан олдинги 3-1 асрларда Қанғ давлати вужудга келган. Милоннинг 6-8 асрларида Турк хоқонлиги, Или ва Чув дарёлари ҳавзасида турганлар, кейинчалик Қарлуклар давлати (766-940) ташкил топган, ҳунармандчилик, савдо ривожланди, шаҳарлар (Тараз) пайдо бўлди. Қозоғистоннинг жанубида 8-10 асрларда ислом дини тарқалди, 9-11 асрларда Қозоғистоннинг ғарбий ва жануби-ғарбий ҳудудларида Ўғузлар хоқонлиги парчаланиб, унинг ўрнида Қорахонийлар давлати вужудга келди. 1219-1221 йилларда Қозоғистон мўғуллар томонидан босиб олинди ва мўғул улуслари таркиб топди. Кейинчалик Амир Темур Тўхтамишга қарши юриш қилди (1391й), сўнг орадан 200 йил ўтгач, Абдуллаҳон II ҳам дашти Қипчоққа юриш қилди. 14-аср охири 15-аср бошларида Оқ Ўрда, Нўғай Ўрда, Ўзбекхонлиги каби бир неча мулкларга бўлиниб кетди.

Манбаларга асосланиб, шуни айтиш мумкинки, қозоқларда давлатчилик 1470 йилда шаклланган. Еттисув ва Чув дарё водийсида қозоқ султонлари Жонибей ва Кирейлар кўп сонли элатларни “Қозоқ” уруғига бирлаштирдилар. 16-аср бошларида Қосимхон бошчилигида (1511-1523 йиллар) Қозоқ хонлиги мустаҳкамланди, чегаралари кенгайди, қозоқ эллатининг шаклланиши ниҳоясига етди, аҳоли сони ортди. Хонликни Осиё

ва Европадаги мамлакатлар яхши билишган. Кейинчалик, Қозоқ хонлиги жузларга бўлиниб, Улуғ жуз (Еттисув), Ўрта жуз (Марказий Қозоғистон) ва Кичик жуз (Ғарбий Қозоғистон) деб аталган. 1716 йилда Қозоқларнинг охирги хони Таукехан ўлиши билан Қозоғистон ҳудудида мустақил кўп сонли хонликлар вужудга келди. 1729 йил Жунғория хонлиги Улуғ жузнинг кўп қисмини босиб олди. Хавф остида қолган Кичик жуз оқсоқоллари 1721-1731 йилларда, 1731-1740 йилларда Ўрта Жузнинг хон ва султонлари Россия подшолигига мурожаат қилишиб, уларни Россия таркибига қўшиб олишликни сўрашди. Мурожаат қабул қилиниб, Қозоғистон ҳудудининг жанубий қисмлари Қўқон ва Хива хонликлари таркибига кирди.

Қозоқ маданияти, иқтисодини ривожланишида қозоқ-рус муносабатлари муҳим аҳамиятга эга. 1860 йилда руслар Қўқон хонлиги қўшинларини енгиб Еттисувнинг барча қисми Россияга қўшиб олинди. Подшо ҳукумати 1867 йил Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида Еттисув ва Сирдарё вилоятлари, 1868 йил Оренбург генерал-губернаторлиги таркибида Акмолинск ва Семипалатинск вилоятларини ташкил этди.

1917 йил ноябр–1918 йил февралда Қозоғистонда собиқ совет ҳокимияти ўрнатилди. 1920 йилда Қирғиз автоном вилояти, Қозоғистон АССР (РСФСР таркибида) ва 1936 йил 5 декабридан бошлаб Қозоғистон ССР мақомида шаклланган эди. Қозоғистон Республикаси пойтахтлари ролини ҳам турли даврларда турли шаҳарлар ўтадилар. Булар Оренбург (1920-1925 йй.), Қизилўрда (1925-1929 йй.) ва Алмати (1929-1998 йй.). Сўнгги пойтахти этиб Астана (олдинги Ақмўла) шаҳри танланди.

Ҳозирги вақтда Қозоғистон Республикаси маъмурий ҳудудий таркибида 14 област мавжуд, улар бешта иқтисодий районга бирлаштирилган. Қозоғистон Республикасининг умумий майдони 2724900 км², умумий майдони бутун ер шари майдонининг 2 % ни, Осиё қитъасининг 6,1 % ни, минтақа ҳудудининг 2/3 қисмидан кўпроғини ташкил қилади. Катталигига кўра у МДХда Россиядан кейин 2, жаҳонда эса 9 ўринни эгаллайди. Аммо

аҳолисининг сони (16,2 млн. киши, 2013й.)га кўра у МДХда 4, жаҳонда эса 52 ўринда туради.

Қозоғистоннинг географик ўрни ҳам ўзига хос. У Евросиё материгининг марказида, Марказий Осиё минтақасининг шимолий томонини эгаллайди. Унинг ҳудуди Россия Федерацияси ва Туркияга ўхшаш Европа ва Осиё қитъалари бўйлаб жойлашган. Республика ҳудуди шимолдан жанубга 1800 км, ғарбдан шарққа эса 3000 км га чўзилган ва куруқликда 5 та давлатлар (Россия, Хитой, Қирғизистон, Ўзбекистон ва Туркменистон) билан чегарадош. Чегараларининг умумий узунлиги 13331 км ни ташкил қилади. Шунингдек, 600 км масофада Россия, Озарбайжон, Туркменистон билан Каспий денгизи орқали ҳам чегараларга эга. Республиканинг иқтисодий географик ўрни нисбатан қулай. Ўрта Осиё давлатлари шимол, ғарб ва шарқ билан боғловчи асосий темир йўл ва автомобил йўллари устида жойлашган. Бошқача айтганда, Қозоғистон Россия, Хитой ва Япония ҳамда Ғарбий Европа давлатлари билан энг қулай ҳолда боғланиш имкониятларига эга. Унинг Каспий денгизи билан туташлиги ҳам ИГЎ қулайликларини оширади.

Табийй шароитига кўра Марказий Осиё республикаларидан анча фарқ қилади. Рельефи хусусиятларига кўра унинг ҳудуди асосан текисликлардан (2/3 қисми) ташкил топган. Қолган 1/3 қисми тоғлар ва ясси тоғликлардан иборат. Умуман республиканинг ғарбий, шимолий ва марказий қисмлари текисликлар билан эгалланган. Асосий тоғлари шимолий-шарқий томондаги Рудали Олтой, жануби-шарқий ва жанубий чегаралар бўйлаб Жунғария Олатови, Тарбағатай, Тяньшан тоғлари тизмалари, Қоратов ҳамда республика марказий минтақаси бўйлаб ғарбдан шарққа томон чўзилган. Қозоғистон Ясси тоғлиги, шимолдан жанубга томон чўзилган анча пасткам Муғоджар (Урал тоғининг жанубий давоми) ва республиканинг чекка жанубий-ғарбий қисмидаги Манғистов бу улкан ўлканинг асосий тоғ ва ясси тоғларини ташкил қилади. Унинг рельефи иқтисодий-географик нуқтаи назаридан қараганда, ижобий хусусиятларга эга. Бошқача айтганда, ҳудудни иқтисодий

ўзлаштиришда (эркин майдонларига айлантириш, йўллар, аҳоли пунктлари, корхоналар қуришда ва бошқалар) ортиқча қийинчиликлар тўғдирмайди.

Иқлими турли объектив сабабларга (худудининг катталиги ва ғарб, жануби-ғарбий ҳамда шимолий томонлардан табиий тўсиқларга эга эмаслиги ва бошқалар) кўра хилма хил, кескин континентал хусусиятга эга.

Ёз асосан иссиқ ва давомли ўтади. Июль ойининг ўртача $t^{\circ}\text{си}$ жанубий районларида $+26^{\circ}$ дан шимолда $+19^{\circ}$ гача тебранади. Мутлоқ максимум $+46^{\circ}$ гача етади. Ёз республиканинг шимолий ва шарқий ҳудудлари ва баланд тоғларини ҳисобга олмаганда, ёғингарчиликсиз қуруқ ўтади. Қиш эса Россиянинг шимолий ҳудудларидан қолишмайдиган даражада қаҳратон. Январь ойининг ўртача t° жанубида -5° дан шимолида -20° гача тебранади. Мутлоқ минимум -48° дан -53° гача етади. Совуқсиз кунлар шимолда 110 кундан жанубда 190 кунгача давом этади. Ўртача ёғингарчилик кўрсаткичлари республиканинг ғарбий ва жануби-ғарбий текис чўл ҳудудларида 100 ммдан, шимолий ва шимоли-шарқий районлари томон кўпайиб боради ва 300 мм дан 600-700 ммгача. Ёғингарчилик асосан баланд тоғли ҳудудларида энг кўп тушади. Табиий шароитнинг бундай хусусияти республика ҳудудида асосан кенглик бўлиб (шимолдан жанубга қараб) ўрмон-дашт, дашт, чала чўл ва чўл табиий географик зоналарнинг келиб чиқишига сабаб бўлган. Табиийки, бу зоналар иқтисодий географик жиҳатдан турлича аҳамиятга эга. Жумладан, ўрмон-дашт, дашт ва тоғолди зоналари деҳқончилик (асосан табиий намлик асосида) учун, бошқа зоналар эса чорвачилик учун аҳамиятли.

Табиий ресурсларга Қозоғистон анча бой. Айниқса табиий минерал ресурслар кўлами ва хилма-хиллиги бўйича. У МДХ давлатлари орасида мис, кўрғошин, рух, қумуш, вольфрам, висмут, ванадий, барий захиралари бўйича биринчи, нефть, молибден, кадмий, боксит, фосфорит, асбест захиралари бўйича иккинчи, кўмир, темир рудаси, кўплаб турдаги минерал қурилиш материаллари захиралари бўйича учинчи ўринларни эгаллайди. Бу дегани, Қозоғистоннинг ҳам жаҳонда эгаллаган ўрни жуда юқори эканлигини

тасдиқлайди. Ҳозирги вақтда Қозоғистонда 100 дан ортиқ кўмир, 200 дан ортиқ нефть ва табиий газ, 200 дан ортиқ мис ва 1000 дан ортиқ турли бошқа рангдор металл конлари борлиги аниқланган.

Қозоғистон ёқилғи минерал ресурслари билан айниқса яхши таъминланган. Кўмирнинг ярми тошкўмир, қолган қисми эса кўнгир кўмирдир. Қозоғистонда жаҳон кўмир захирасининг 3,3 % тўпланган. Республика кўмир қазиб чиқариш бўйича жаҳонда саккизинчи ўринда. Кўмирнинг республика ҳудудидаги захираси 176,6 млрд т.

Қарағанда кўмир ҳавзаси республиканинг барча конларига нисбатан энг аҳамиятлидир. У ягона коксланадиган кўмир конидир ва асосан шахта усулида қазиб чиқарилади. Унда 51 млрд т. захира жамланган. Ҳавзанинг умумий ҳажми- 3 минг км² , чуқурлиги -50-300м, қалинлиги 1,5-15 м. Қарағанда кўмир ҳавзасига-Абай, Шахта, Шахан ва бошқа кўмир конлари киради.

Экибастуз кўмир ҳавзаси кўмир қатламларининг қалинлигига ва ер юзасига яқин жойлашганлик шароитига кўра қазиб чиқаришда энг яхши қулайликларга эга. Кўмир ҳавзасининг узунлиги 13 км ва эни 6 км, кўмир қатламининг қалинлиги -100-120 метрни ташкил қилади. Унинг умумий захираси 12 млрд т.дир. Экибастузда йилига 50 млн т. кўмир қазиб чиқарувчи жаҳондаги энг йирик очик карьер “Богатир” кони ишлайди. Шунинг билан бирга таркибида “Марказий”, “Шарқий”, “Шимолий”, “Степной” очик усулда қазиб чиқарувчи конлари мавжуд. Экибастузга яқин жойда республиканинг учинчи кўмир ҳавзаси – Мойкўба (захираси 10 млрд т., шунинг 2 млрд т.ни очик усулда қазиб чиқариш мумкин) жойлашган. Тўртинчи йирик кўнгир кўмир ҳавзаси Убаган (захираси 40 млрд т.) Қустанай областида жойлашган бўлиб, Тўрғай йўлаги бўйлаб асосан шимолдан жанубга томон 800 км га чўзилган ва 65 м гача қалинликка эга. Шунингдек, Кендерли, Белокаменное (Шарқий Қозоғистон области), Қалжат, Қоржанкўл, Лангар каби кўмир конлари ҳам мавжуд.

Қозоғистон нефть захираларига ҳам Марказий Осиёда энг бой мамлакатдир. Асосий конлари Урал-Эмба-Ақбўта ва Манғишлок (Манғистов) нефть-газли минтақаларида жойлашган. Аниқланган захираларига кўра нефть 3,2 млрд т. ни ва табиий газ 6 трлн м³ ни ташкил қилади. Ҳозирги вақтда 60 кон фаолият кўрсатмоқда.

Республикада дастлабки нефть конлари XX аср бошларидан аниқланган (Доссор-Мақат-Эмба), 60 йиллар давомида Манғишлок (Жетибой, Узень, Тасболат кабилар) конларидан фойдаланиш бошланди. Уларнинг нефти енгил, учувчан бирикмаларга анча бой, шу билан бирга таркибида смола ва парафин бирикмалари кўп (50%). 70-80 йиллар давомида энг истиқболли Бўзачи, Тенгиз, Қаламқас, Қаражанбас, Қизилўрда вилоятида Қумкўл конлари аниқланди. Булар орасида ўзининг захиралари катталигига кўра Тенгиз жаҳондаги энг йирик биринчи бешликка киради. Сўнгги йилларда бир қатор газ конлари ҳам аниқланади. Булар Устюртдаги Жоман, Қуёнқулоқ, Яхши Қуёнқулоқ, Чўмишти, Оқкўл, Қизилой ҳамда Манғитлок ярим ороли жанубидаги Оймаша конларидир. Қозоғистоннинг нефть ва газ конлари захиралари кўплигига қарамай жойлашган ўрни анча ноқулайлиги билан ажралиб туради. Улар аҳоли энг сийрак ва қурғоқчил Ғарбий районларда асосий истеъмол районларидан жуда узоқда жойлашган.

Металл рудали минерал ресурслар бўйича Қозоғистон нафақат МДХда, балки жаҳондаги энг бой мамлакатлардандир. Муҳими у ҳам қора, ҳам рангдор металлларга бой.

Айниқса рангдор металл рудалари хилма-хиллиги ва захираларига кўра алоҳида ажралиб туради. Ҳозирги вақтда 74 мис кони аниқланган. Булар Жезқазған, Саяк, Қўнғирот, Бўзшакўл, Чатиркўл ва бошқалар.

Полиметалл конлари орасида Зирян, Ускемен, Лениногорск, Змейногорск, Белоусов (Шарқий Қозоғистон), Текели, Ачисой энг йирикларидан ҳисобланади. Шунингдек, боксит (Арқалиқ, Тўрғай), хромит (Донское), вольфрам, молибден, кумуш, олтин, никель кабиларнинг ҳам ўнларча конлари мамлакатнинг турли ҳудудлари бўйлаб жойлашган.

Қозоғистон Ўрта Осиё давлатлари орасида анча бой темир руда захираларига эга бўлган давлат ҳисобланади. Унинг ҳиссасига МДХ давлатлари умумий захираларининг 17% тўғри келади. Қўстанай областида Соколов-Сарбай, Качар, Аяк, Лисаковский, Марказий Қозоғистонда Атасув, Қоражол, Шимолий Оролбўйи каби темир руда конлари энг аҳамиятлидир. Шунингдек республика марганец конларига (Жезди) ҳам нисбатан бой.

Кимёвий минерал ресурслари ҳам анча хилма-хил ва бой. Бу хил ресурсларининг асосини фосфорит конлари ташкил қилади. Қоратов фосфорит ҳавзаси захираси ва сифат кўрсаткичларига кўра МДХдагина эмас, балки жаҳондаги энг йирик конлардан ҳисобланади. Бундан ташқари Ақтўбе (Актюбинск) фосфорит кони ҳам республика халқ хўжалигида аҳамиятли.

Қозоғистонда туз минерал бойликлари жуда хилма-хил ва кенг географияга эга. Туз захиралари шунчалик каттаки, уларни агар республика ҳудудида ёйиб чиқилса, 70 смлик қатламни ташкил қилган бўлар эди. Тузларнинг деярли барча турлари бор. Норуда қурилиш минерал ресурслари ҳам катта захираларда ва хилма-хилликда мавжуд. Улар орасида асбест (Жетигара), графит, слюда, флюорит, доломит, оҳактош кабилар алоҳида аҳамиятга эга.

Бошқа хил табиий ресурслардан Қозоғистон деярли барча турдаги тугамайдиган ресурслар (куёш радиацияси, шамол, геотермал кабилар)га анча бой. Қозоғистоннинг энг муҳим бойликларидан бири ер ресурслари (270,1 млн га) бўлиб, у кўрсаткичларига кўра МДХдаги йирик республикалардан ҳисобланади. Бу ердаги ер майдонининг 82 % и қишлоқ хўжалигига яроқли ерлардир. Унинг яйловлари ва ўтлоқлари 190 млн га, хайдаладиган ерлар эса 30,2 млн га. Қозоғистон хайдаладиган ерлар майдони бўйича жаҳонда олтинчи ўринда. Яйловлари ва ўтлоқлари майдони бўйича эса жаҳонда туртинчи ўринда. Шу билан бирга сув ресурсларига унча бой эмас. Умумий иқлимий ҳусусиятларига боғлиқ ҳолда сув захиралари ўзгариб тўради. Мамлакатда ички сув ресурслари 115,3 млрд м³ ни ташкил этади. Унинг 60,4 млрд м³ сув захираси республика ҳудудида, 54,9 млрд м³ сув

захираси эса қушни мамлакатлар ҳудудидан кириб келади. Қозоғистон ҳудудидаги ички сув захираларининг 62 % и Жанубий Қозоғистонга, 30 % и Шимолий Қозоғистонга, 4,8 % и Марказий Қозоғистонга, қолган қисми эса бошқа ҳудудларга тегишлидир.

Қозоғистонда умумий сони 85 мингга яқин дарё, 48 мингдан ортиқ кўллар бор. 8 мингга яқин кўлларнинг ўзунлиги 10 км-дан ошади. Кўлларнинг умумий майдони 45 минг км², унинг 94 % нинг майдони 1 км²-дан ошмайди. Балхаш, Зайсан, Олакўл, Тенгиз, Силети, Сасиккўл, Қушмурун, Марқакўл йирик кўллар ҳисобланади.

Ер юзасининг фақат 4 % қисми (11 млн га) ўрмонли ҳудудлар ҳисобланади. Шунингдек, рекреация ресурсларининг имкониятлари ҳам катта. Хилма-хил табиий ландшафтлар, кўллар (уларнинг сони 40 мингдан ортиқ), минерал сув манбалари ва шифобахш балчиқлар ва бошқалар республика рекреация ресурсларининг асосини ташкил қилади.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Қозоғистон Республикаси аҳолиси МДХ давлатлари орасида энг кўп миллатлилардан биридир. Расмий маълумотларга кўра, унда 110 дан ортиқ миллат вакиллари истиқомат қилади. Бунинг асосий сабаби аҳолисининг ўзига хос динамикасидир. Унинг аҳолиси сони қуйидагича ўзгариб бордин (млн киши ҳисобида): 1926 й. – 6,0; 1939 й. – 6,1; 1959 й. – 9,3; 1979 й. – 14,7; 1989 й. -16,5; 1995 й. – 16,7; 1997 й. – 15,9; 2006 й. – 15,2. Кўриниб турибдики 1939-1959 йй. ва 1959-1979 йй. орасида аҳоли сон жиҳатдан анча юқори суръатларда ўсган. Биринчи даврда оғир уруш йиллари бўлганига қарамасдан бу ҳолатнинг бузилишига сабаб, собиқ Иттифоқнинг Ғарбий ва Марказий районларидан анчагина саноат корхоналари ва аҳолининг эвакуация қилинганлигидир. Иккинчи босқичда аҳолининг тез кўпайганлигининг сабаби, ушбу даврда Қозоғистонда кенг доирада кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш ишларининг давом эттирилгани ва энг муҳими Ғарбий районлардан миллионлаб турли миллат вакилларининг бу республикага кўчириб келтирилганлигидир. Иккинчи сабаб, II жаҳон урушидан олдин, айниқса ундан кейинги даврларда Қозоғистонда кўплаб ер

ости конларининг ўзлаштирилиши ва янги саноат корхоналарининг ишга солиниши сабабли европалик миллат вакилларида ўн минглаб кишилар кўчириб келтирилган.

Учинчи сабаб, Қозоғистон 30-йиллар охирлари ва 50-йиллар бошларида амалга оширилган оммавий репрессия қилинганларининг ҳам анчагина қисмини қабул қилган.

Шундай қилиб, бу ҳолатлар нафақат Қозоғистон аҳолисининг сон жиҳатдан тез кўпайишига, шунинг билан аҳоли миллий таркибининг мураккаблашиб кетишига ҳам олиб келди. Сўнгги 1989 йил аҳоли рўйхати маълумотларига кўра, республика аҳолисининг миллий таркибида қozoқлар 39,7% (1959 йилда 30,0%), руслар 37,8% (42,7%), украинлар 5,4% (8,2%), немислар 5,8% (7,1%), ўзбеклар 2,0% (2,5%), бошқа миллат вакиллари 9,3% (9,5%) ни ташкил қилади. Кўриниб турибдики, аҳоли миллий таркиби динамикасида 1959 ва 1989 йиллар орасида европалик миллат вакиллари ҳиссаси тобора камайиб, маҳаллий миллат вакиллари ҳиссаси ортиб борган. Бунинг асосий сабаби бу миллий гуруҳларда аҳоли табиий кўпайиш кўрсаткичларининг турлича кечаётганидир, яъни маҳаллий миллат вакилларида туғилиш кўрсаткичлари анча юқори ва европалик миллатларда эса, аксинча, паст эканлигидир.

1999 йилги маълумотлар бўйича республикадаги қozoқларнинг сони 7985 мингга ташкил этди (республика аҳолисининг 53,4 % и). Ҳозирги пайтда республика аҳолисининг 57,2 % ни қozoқлар ташкил этади (2006 й). Қozoқлар асосан республиканинг жанубида ва ғарбида жойлашган. Бу кўрсаткичлар бўйича қozoқлар Қизилўрда областида умумий аҳолининг 94 %ни, Атирау областида 89 %ни, Манғистауда 79 %ни, Жанубий Қозоғистонда 68 %ни ташкил этмоқда. Қишлоқ жойларда аҳолининг 90 %дан ортиғи қozoқлардир. Мамлакатда қozoқлардан кейинги энг кўп диаспора-руслар, республика аҳолисининг 27,2 %ни (5 млн га яқин) ташкил этади. Украинлар эса 3,1 % (469,4 минг), немислар 1,6 %, ўзбеклар 2,7 %, татарлар 1,6 %га тенг. Шунингдек 2,6 % бошқа миллат вакиллари ташкил этади. Бутун

жаҳонда козоқларнинг умумий сони 12,5 млн дан ортиқ. Жаҳондаги 3 мингдан ортиқ халқларнинг ичида демографларнинг тақидлашича, сони жиҳатдан козоқ этноси 70 ўринда. Қозоқларнинг 4 млн. дан ортиғи республикадан ташқарида жаҳоннинг 54 давлатида яшайди.

Аҳолининг ҳудудий жойлашиши табиий яшаш шароити ва ҳудудий иқтисодий жиҳатдан ўзлаштириши даражасига боғлиқ ҳолда турличадир. Сўнги маълумотларга кўра Қозоғистон аҳолисининг ўртача зичлиги ҳар 1 км майдонга 5,5 кишини ташкил қилади. Бу МДХда энг паст кўрсаткичдир. Жанубий ва Шимолий Қозоғистон интенсив деҳқончилик районларида аҳолининг ўртача зичлиги энг юқори 22-25 кишини ташкил қилади. Аммо Ғарбий ва Марказий Қозоғистоннинг чўл ҳудудларида бу кўрсаткич ҳар бир км² га 1-2 кишидан ортиқ эмас.

Қозоғистонда урбанизация даражаси Марказий Осиёда энг юқори. 2010 йилда жами аҳолининг 57,0 % шаҳарларда, қолган қисми эса қишлоқларда яшаган. Умуман республикада урбанизация жараёни анча тез борди. 1926 йилда шаҳар аҳолисининг салмоғи атиги 9 % ни ташкил қилган эди.

Ҳозирда Қозоғистонда 86 шаҳар, 200 атрофида шаҳарча мавжуд. Мамлакатда битта миллионер шаҳар Алмати шаҳри (1 млн 175,4 минг) мавжуд. Йирик шаҳарлар қаторига Қарағанда (518 минг), Астана (750 минг) киради.

Республикада аҳолининг 59,2 % (2010 й.) меҳнатга лаёқатли ёшдагилардан иборат. Аммо Қозоғистон ҳудудида меҳнат ресурсларига ҳамиша эҳтиёж сезилади. Аҳолининг меҳнатга яроқли қисми собиқ иттифок даврида 16-дан 60 ёшгача эркаклар, 16-дан 55 ёшгача бўлган аёллар ташкил этган бўлса, ҳозир 16-дан 63 ёшгача эркаклар, 16-дан 58 ёшгача бўлган аёллар меҳнат ресурслари ҳисобланади. Республикада аҳолининг 48,2 %-ни эркаклар, 51,8 %-ни аёллар ташкил этади.

Қозоғистон Республикасида аҳолининг тармоқлар бўйча бандлиги
(%-ҳисобида)

№	Иқтисодиёт тармоқлари	кўрсаткичлари
1.	Саноатда	24
2.	Қишлоқ ва урмон хўжалигида	14
3.	Қурилишда	8
4.	Транспорт ва алоқада	11
5.	Савдо ва умумий овқатланишда	5
6.	Таълим соҳасида	15
7.	Соғлиқни сақлашда	8
8.	Бошқа соҳаларда	15

Манба: Ахметов Е.А. ва бошқалар. Қозоғистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси.

1.2. Қозоғистон Республикасининг халқ хўжалиги тармоқлари.

Ҳозирги Қозоғистон республикаси иқтисодиёти (халқ хўжалиги) индустриал-аграр характерга эга. Тарихий даврлар давомида асосан қўчманчи чорвачилик билан шуғулланиб келган бу ўлка хўжалигида XIX аср охирларида, расмий маълумотларга кўра, 77% аҳоли чорвачилик ва 18% аҳоли деҳқончилик билан шуғулланиб келган. Иттифок даврида Қозоғистоннинг бой табиий бойликларини ўзлаштирилиши натижасида ҳозирги давр саноатининг асосий тармоқлари яратилди, транспорт-коммуникация ва шаҳарлар тизими бунёд қилинди. Республика сўнгги вақтларда собиқ иттифокнинг 40% рух, 60% қўрғошин, 90% сариқ фосфори, 95% хром рудаси, 35% га яқин мис ва бошқа турдаги саноат маҳсулотларини етказиб берган.

Саноати. Республика хўжалигининг етакчи тармоғи саноатдир. 2010 йил маълумотига кўра таркиби ва уларнинг маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмига кўра (% ҳисобида) тутган ўрни қуйдагича: ёқилғи-энергетика 26,6 %, металлургия 26,1 %, кимё ва нефткимё 4,0 %, машинасозлик ва металлсозлик 5,4 %, қурилиш материаллари, ойна ва чинни-кулолчилик 5,5 %, ўрмон, ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза-қоғоз 2,4 %, енгил саноат 12,1 % ва озиқ овқат саноати 17,9 %.

Саноат тармоқлари таркиби ва уларнинг иқтисодиётида тутган ўрни кўрсаткичлари шуни кўрсатадики, Қозоғистон саноатининг таянч тармоқлари ёқилғи-энергетика ва металлургия мажмуалари экан, улар жами саноат маҳсулотларининг салкам 53 %ни ишлаб беради. Нисбатан суст ривожланган тармоқлари эса аҳолининг кундалик истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган енгил ва озиқ-овқат саноатларидир. Улар биргаликда саноатнинг 30 % маҳсулотини беради.

Ёқилғи-энергетика саноати. Ёқилғи саноатлари орасида кўмир саноати энг аҳамиятлилардандир. У иссиқлик электростанция (ИЭС)лари, металлургия, кимё, маиший ҳизмат соҳаларининг ривожланишида муҳим база бўлиб хизмат қилади. Қарағанда, Экибастуз ва бошқа кўмир конларидан йилига 80

млн т. (2008 й.) кўмир қазиб чиқарилмоқда. Қазиб олинаётган кўмирнинг 95% ортиғини номлари тилга олинган энг йирик ҳавзалар бермоқда. Шулардан айниқса Экибастуз ҳавзасининг ҳиссасига қазиб чиқарилаётган кўмирнинг ярмидан кўпи тўғри келади. Мухими, ундан энг арзон таннархдаги энергетик кўмир қазиб чиқарилмоқда. Иқтисодий таҳлиллар шуни кўрсатдики, Экибастуз ҳавзаси асосан умумий қуввати 20-25 млн кВт иссиқлик электр станцияларини ёқилғи билан таъминлаши мумкин. Алоҳида электр станцияларнинг қуввати 3-4 млн кВт ва ундан ҳам юқори бўлиши мумкин. Ҳозирнинг ўзида бу ҳудудда бирнеча йирик электр станциялари мавжуд. Экибастузнинг энергетик кўмири билан Шимолий Қозоғистон, Ғарбий Сибир ва Уралнинг 20-дан ортиқ ИЭСлари ишламоқда.

2-жадвал

**Қозоғистон Республикасида кўмир ва нефть қазиб
чиқариш динамикаси**
(млн. т. ҳисобида)

Йиллар	кўмир	нефть	Йиллар	кўмир	нефть
1918	0,09	286	1976	93,7	25820
1940	7	697	1989	138	30648
1950	17	1810	1998	80	45309
1960	32,4	18656	2000	72,4	50630
1970	61,5	19882	2005	80,4	59400

Манба: Ахметов Е.А. ва бошқалар. Қозоғистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси

Экибастуз ҳавзасидаги “Богатир”, “Жанубий”, “Шарқий” очик усулда қазиб чиқариладиган карерлар ишлаб чиқариш қувватини янада ошириш ва Майкўбе ҳавзасида очик усулда кўмир қазиб чиқаришни йўлга қўйиш тадбирлари бўйича ишлар олиб борилмоқда.

Нефть саноати- республика иқтисодиётига индустрлаштиришнинг дастлабки йилларида бошлаб хизмат қилиб келмоқда (Эмба-Доссар-Макат нефть ҳавзаси). Аммо унинг ривожланиши 60-йиллар ўрталаридан бошлаб Манғишлоқ нефть-газ ҳавзасининг ўзлаштирилиши билан тез ривожланди. 70-йиллар ўрталаридан бошлаб Ғарбий Қозоғистон, Қизилўрда, Ақтўбе областларида янги конларининг ишга туширилиши билан тармоқнинг имкониятлари янада кенгайди.

Дастлаб ўзлаштирилган Эмба-Доссар ҳавзаси нефти анча сифатли, Манғишлоқнинг Узень, Жетибой, Янги Узен, Қоражанбас, Қаламқас каби конларидан смола ва парафинга бой, шу билан бирга ноёб мотор мойлари (энг паст температураларда ҳам ўз сифатини ўзгартирмайдиган) бериш хусусиятига эга бўлган нефть қазиб чиқарилади. Энг йирик Тенгиз, Қорачиғаноқ каби конлардан таркибида олтингугурт бирикмалари кўпрок нефть қазиб олинади. Умуман олганда Қозоғистонда нефтнинг 14-га яқин истиқболли ҳавзалари мавжуд. 1993 йил Қозоғистон Республикаси ва “Шеврон” компанияси ҳамкорлигида “Тенгизшевройл” ҳамкорлиги тошқил қилинди, Тенгиз ва Королёв нефт конини ўзлаштириш бошланди. Тенгиз нефтини экспорт қилиш мақсадида 2001 йил узунлиги 1580 км Тенгиз – Новороссийск нефт қувури ишга туширилди.

Мазкур нефть, худди шундай табиий газ бойликларини ўзлаштириш бир қатор муаммоларга эга. Булар:

- 1) нефтли районларнинг республиканинг асосий истеъмол районларидан анча узоқда, унинг чекка ғарбида жойлашганлиги;
- 2) Бу районларни табиий шароити анча мураккаб ва аҳоли унда жуда сийрак жойлашганлиги сабабли, меҳнат ресурслари билан таъминлаш анча мушкул;
- 3) Конларни, корхоналарни, у ерларда яшайдиган аҳолини истеъмол суви ва бошқа яшаш воситалари билан таъминлаш муаммолари анча кескин ва бошқалар.

Қазиб чиқариладиган нефть қувурлар ва кемаларда Россиянинг Орсқ, Саратов, Самара, Шимолий Кавказ нефтни қайта ишлаш марказларига жўнатилади. Республика истеъмол учун керакли нефтни эса қувурлар орқали (Омск –Павлодар–Шимкент) Ғарбий Сибирдан келтирилади. Қозоғистонда Атирау (Гурьев), Павлодар, Шимкент шаҳарларида нефтни қайта ишлаш корхоналари бор.

Қозоғистонда Каспий шельфлари билан қўшиб ҳисоблаганда 6 трлн м³ газ захираси мавжуд. Газ захиралари Атирау–Эмба худудида йўлдош газ

захиралари, Манғистау ярим оролидаги Тенге, Устюрт конларида табиий газ захиралари сифатида мавжуд. Асосий йирик газ конлари Қорачиғанок, Имаш, Янгийўл, Ғарбий Прорва, Тошпўлат, Чинор, Узан в.б. 1980 йилдан бошлаб Ғарбий Қозоғистонда Қорачиғанок кони ишга туширилди. У Қозоғистон газ захирасининг 70 % ни ташкил этади. Бу конни узлаштириш учун жаҳоннинг ЭНИ (Италия), Бритишгаз, Шеврон Тексако (АҚШ) ва Лукойл (Россия) каби йирик компаниялар қатнашмоқда. Қорачиғанок конини ишга туширишда 9 млрд доллар чет эл инвестицияси сарфланган. Ундан олинadиган даромад 65 млрд АҚШ доллари, шундан 47 млрд АҚШ доллари Қозоғистонга, 18 млрд АҚШ доллари иштирокчи компанияларга тегишлидир. Қорачиғанокда қуввати 5 млн т. нефтни қайта ишлаш заводи ва қуввати 5 млрд м³ газ қайта ишлаш заводи ишга туширилиши режалаштирилмоқда. Ҳозир Қорачиғанокдан Аксай – Қизил Октябрь – Қустанай – Астана газ қувури тортилмоқда. Атирау областида Тенгиз нефт конида ва Янгийўзан шаҳрида газ қайта ишлаш заводи ишламоқда. Қозоғистонда ҳозирги вақтда газ қайта ишлаш ҳажми—7 млрд м³ ни ташкил этмоқда, бу жиҳатдан жаҳонда 25 ўринда. Республикани газ билан таъминлаш учун Туркменистондан 6,8 млрд м³, Ўзбекистондан 7,2 млрд м³, Россиядан 2 млрд м³ газ олади. Қозоғистонда газдан фойдаланиш ишлаб чиқаришдан 2 баробар кўп. Сўнгги йилларда Жамбил областининг Сарисув худудидан газ топилди ва уни қайта ишлаш бошлаб юборилди.

Қозоғистонда электроэнергиянинг 90% га яқини ИЭСда ишлаб чиқарилади. Мамлакатнинг област марказлари ва йирик шаҳарларида ИЭСлар ва ИЭМлар қурилган. Бундай электр станциялар Қарағанда ва Экибастуз кўмири асосида ишлайди. Экибастуз атрофида ҳар бирининг қуввати 4 млн кВт МАЭС–1 ва МАЭС–2 ишламоқда, шунингдек МАЭС–3 қурилиши давом этмоқда. Яқин келажакда Алмати областида МАЭС–4ни қуриш режалаштирилмоқда. Шунга ухшаш Павлодар областида қуввати 2,4 млн кВт Аксу МАЭСи Аксу ферросплав заводини энергия билан таъминлаб бермоқда. Бундай ИЭСларга Қарағанда атрофида МАЭС–1 ва МАЭС–2,

Павлодар, Ақтўбе, Алматы шаҳарларидаги иссиқлик электр станциялари ва қуввати 1,3 млн кВт соат Тараз МАЭСи қиради.

Мамлакатда ишлаб чиқариладиган электроэнергиянинг 8 % и гидро-электростанцияларида ишлаб чиқарилади. Қозоғистоннинг сув энергетика ресурслари йилига 160 млрд кВт соат электр энергия олишга имкон беради. Қозоғистон ГЭСларида электр энергия олишда Россия ва Тожикистондан кейин учинчи уринни эгаллайди. Сув электр станциялари Иртиш дарёси ва унинг irmoқларида қурилган. Бу ерда Иртиш, Бухтарма, Ускемен ГЭСлари ишламоқда ва қуввати 1,3 млн кВт Шульби ГЭСи қурилмоқда. Олтой тоғи дарёларида Улби, Хайрюзовск, Тургусунск, Тишинск кичик ГЭСлари бор. Или дарёсида Қапчағай, Сирдарёда Чардара ГЭСлари бор. Алматы шаҳри ёнидаги Катта ва Кичик Алматы дарёларида кичик сув электр станцияларининг каскадлари ишламоқда. Қозоғистоннинг майда дарёларида сунги йилларда юзга яқин кичик ГЭСлар қурилган. Бундай станцияларга қуввати 30 мВт-дан 100 кВт гача булган станциялар қиради. Хужаликни ривожлантириш мақсадида майда дарёларда кичик ГЭСлар қурилмоқда.

3 -жадвал

Электроэнергия ишлаб чиқариш млрд кВт соат

Йиллар	ишлаб чиқариш	Йиллар	ишлаб чиқариш
1930	2,6	1989	89,7
1950	8,5	1990	87,4
1970	34,6	1994	66,4
1980	61,6	1997	60,0
1985	81,5	2005	63,7

Манба: Ахметов.Е.А. ва бошқалар. Қозоғистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси.

Манғистов области Ақтау шаҳридаги АЭС Қозоғистондаги ва Ўрта Осиёдаги ягона АЭСдир. Унинг қуввати 350 минг кВт, у уран билан ишлайди. АЭСнинг электроэнергиясидан Каспий денгизининг сувини чучуклаштиришда фойдаланилади.

Қозоғистонда шамол энергиясининг ҳам роли катта. Ғарбий Қозоғистон ва Марказий Қозоғистон ҳудудларида ва бошқа доимо шамол бўлиб турадиган ҳудудларда шамол ускуналарини ўрнатиш орқали электроэнергия олиш амалга оширилмоқда.

Электроэнергиясидан фойдаланиш

Тармоқ ичидаги исроф	Экспорт	Электр станция- лардаги ўз эҳтиёжлари	Истемолчилар				
			Саноат да	Транспорт да	Қ/х	Аҳоли	Бошқалар
18,0	1,3	11,2	41,1	5,6	2,8	10,4	9,6

Манба: Ахметов.Е.А. ва бошқалар. Қозоғистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси.

Республика худудида ишлайдиган электр станцияларини юқори вольтли электр тизимлари билан боғлайдиган яхлит энергетик тизими ҳали ишлаб чиқилмаган. Шимолий Қозоғистон энергетик тизими Шарқий ва Марказий Қозоғистон энергетик тизими билан туташтирилган. Алмати энергетик тизими Бишкек шаҳри орқали Жамбил, Жанубий Қозоғистон областлари ва ундан утиб Ўзбекистон билан туташтирилган. Ақтўбе энергетик тизими Урал билан, Урал эса МДХнинг Европа қисмининг энергетик тизими билан туташтирилган. Қозоғистон худудида узунлиги 450 минг км энергетик тизими мавжуд.

Металлургия саноати. Қозоғистон иқтисодиётида беқиёс аҳамиятга эга. Республиканинг бой минерал-хомашё базаси металлургия саноатининг барча тармоқларини самарали ривожлантиришга имкон беради.

Металлургия–Қозоғистон саноатида ишчиларнинг сони жиҳатидан биринчи (27 %) ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми бўйича иккинчи (26,1 %) тармоқдир. Ана шундай тармоқлардан бири қора металлургия саноатидир. Темир рудаси, коксланадиган кўмир, марганец, ўтга чидамли ва флюс материалларининг етарли бўлиши Қозоғистонда тармоқнинг яхши тараққий этишини таъминлайди. Қарағанда металлургия комбинатининг асосий маҳсулотлари – чўян, пўлат, прокат. Ҳозирги пайтда Қарағанда металлургия комбинати Буюк Британиянинг Испат фирмаси билан биргаликда “Испат - Қармет” қўшма корхонаси бўлиб қайта ташкил этилди. Тармоққа 1938 йили асос солинди. Темиртов шаҳрида аввал темир-терсак, 50-йиллар бошларидан эса темир рудаси негизида металлургия заводи, сўнгра эса тўла циклли металлургия комбинати юзага келди. Ҳозирги даврда Қозоғистон бу борада

Марказий Осиёда ягонадир. 1993 йилда 222 минг т. чўян, 4,6 млн т. пўлат ишлаб чиқарди. 2010 йилда 5 млн 338 минг т пўлат ишлаб чиқарди.

Республикада бу тармоқ корхоналари каторига Ақтўбе ва Аксудаги ферроқотишмалар, Соколов-Сарбой бойитиш комбинатлари ва бошқалар ҳам киради. Қора металлургияга керакли бўлган хом ашёнинг бири марганец кони. Марганец Жезди, Қоражал, Учхотин конларида учрайди. Шунингдек, қора металлургияда Топарнинг охактоши, Алексеевканинг доломити ва кварцити ҳам фойдаланилади.

Рангдор металлургия саноати республикада янада аҳамиятли. Бу тармоқ корхоналарида 51 хилдан ортиқроқ турли рангдор металллар ишлаб чиқармоқда. Энг муҳими, улар ҳозирги пайтда республиканинг айна экспорт-валюта тушими воситаси бўлиб хизмат қилмоқда. Жумладан рангдор металллар жаҳоннинг 30 дан ортиқ давлатларига экспорт қилинмоқда.

5-жадвал

Металлургия саноати маҳсулотларини ишлаб чиқариш
(2010 й), минг т.

Маҳсулотлар	Қозоғистон	Унинг ичида металлургия базаси		
		Шимолий	Марказий	Шарқий
Қора металлургия				
Чўян	4283	-	4283	-
Пулат	5388	227	5145	-
Прокат	4040	-	4040	-
Ферросплав	1447	1434	13	-
Рангли металлургия				
Алюминий	1468	1468	-	-
Қурғошин	257	-	58	99
Рух	316	-	18	298
Мис	445	-	428	17
Титан	17	-	-	17
Олтин	9,6	-	3	6,9
Кумуш	707	-	551	156

Манба: Усиков.В.В. ва бошқалар. Қозоғистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси.

Энг йирик тармоғи кўрғошин-руҳ саноатидир. Унинг ҳиссасига жами рангдор металллар қийматининг ярмига яқин тўғри келади. Тармоқ корхоналари Ускемен, Лениногорск, Шимкент (у қувватига кўра МДХдаги

энг йирик корхонадир) шаҳарларида жойлашган. Бу комбинатларга эса 8 та бойитиш комбинатлари руда концентратлар етказиб бериш билан машғул.

Мис саноати асосан Марказий ва Шарқий Қозоғистонда шаклланган. Фақат Қарағанда областида 3 та мис комбинати (Балхаш, Жезқазған, Қарсақпай) жойлашган. Шунингдек яна 2 та мис комбинатлари Рудали Олтой тоғлари этакларида (Ускемен ва Глубокое) фаолият кўрсатмоқда.

Алюминий саноатининг йирик маркази бўлиб Павлодар шаҳри ҳисобланади. У Қустанай ва Ақмўла областлари боксити асосида ишлайди.

Олтин мамлакатнинг ғарбидан ташқари барча ҳудудларида учрайди. Олтиннинг йирик конлари Ақбақай, Ақсу, Жолумбет, Бештепа, Майқайн, Бақирчоқ конларидир. Қайта ишловчи корхоналар Ускемен, Риддер

6-жадвал

Қозоғистоннинг жаҳондаги рангли металл ишлаб чиқаришдаги ўрни (2010й)

№	Рангли металллар	Қозоғистоннинг жаҳондаги ўрни									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Мис							+			
2	Қурғошин										+
3	Рух							+			
4	Алюминий									+	
5	Титан		+								
6	Магний								+		
7	Рений		+								
8	Бериллий		+								
9	Тантал			+							
10	Ниобий			+							
11	Галлий			+							
12	Таллий			+							
13	Ванадий					+					
14	Висмут						+				
15	Кадмий							+			
16	Кумуш									+	

Манба: Усиков.В ва бошқалар. Қозоғистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси.

Қозоғистон вольфрам конларининг захиралари бўйича жаҳонда биринчи ўринни эгаллайди. Мамлакат баланси бўйича вольфрамнинг 16 та кони мавжуд. Шунингдек, республикада титан, магний, никель, молибден,

кўплаб тарқоқ табиатда кам учрайдиган стратегик аҳамиятга эга рангдор металллар ишлаб чиқрилади.

Машинасозлик саноати. Ҳар қандай давлат иқтисодиётининг энг йирик таянч тармоғи бўлиб машинасозлик саноати ҳисобланади. Кўп жихатдан давлатлар иқтисодиёти ана шу тармоқнинг ривожланиш даражасига боғлиқ бўлади.

Қозоғистонда машинасозликнинг кўп тармоқли мажмуаси ташкил топган. У оғир машинасозлик (тоғ-кон, металлургия саноатлари машина ва ускуналари), қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, аниқ ва мураккаб ҳамда машина-ускуналарини таъмирлаш машинасозликлари ихтисослигига эга. Унинг йирик марказларидан Қарағандада кон-шахта, Ускеменда рангдор металаллургия тоғ-кон машина-ускуналари, Атирауда нефть-газ саноати ускуналари, Алматида–станоклар, Астанада хилма-хил, шу жумладан қурик ерга ишлов берадиган, ҳайдов, донли экинларга ишлов берадиган ҳосилни йиғишда қатнашадиган машина-ускуналари, Кентовда экскаваторлар, Павлодарда тракторлар ишлаб чиқарилади. Электротехника маҳсулотлари Алмати, Петропавловск. Шимкентда, Ақтўбеда рентген аппарати ускуналари, Семейда кабель, Талдикўрғонда аккумулятор ва бошқалар ишлаб чиқарилади. Кўриниб турибдики, республика машинасозлик саноати бир томонлама, фақат маҳаллий эҳтиёжлар учун маҳсулотлар ишлаб чиқариш бўйича ривожланган. Бу камчиликларни тузатиш, тармоқнинг экспорт имкониятларини кенгайтириш ҳозирги мустақил Қозоғистон олдидаги энг муҳим вазифадир.

Қозоғистон бугунги кунгача автомобиль йиғувчи сифатида 1996 йили Алматида барпо этилган “Искер–Газ” корхонаси орқали маълум. Аввалги №1 Алмати авторемонт корхонасида “Газель” микроавтобуси билан “КамАЗ”-нинг уч хилини йиғиш қўлга олинган. Татаристоннинг Набережнўе Челнў шаҳридаги оғир юкларни ташийдиган Кама автомобиль зоводидан икки давлат ўртасидаги келишувга кўра жанубий пойтахтга машинасозлик комплекси келтирилди. 2001 йилдан бошлаб 100 дан ортиқ юк машиналари

йиғилиб халқ хўжалигига берилди. “Искер–Газ” корхонаси нефтчилар ва геологлар учун махсус автомобиль техникаларини (автокранлар) маҳаллий заводлар билан биргаликда ишлаб чиқармоқда. Келажакдаги режаларда “КамАЗ”- автомобиль базаси асосида Қозоғистонда бензин ва сув ташийдиган машиналар йиғиш кўзда тутилмоқда. Мамлакатда машинасозлик саноати асбоблар ва ускуналарнинг икки мингдан ортиқ турларини ишлаб чиқаради.

Кимё саноати. Кимё саноати ҳам машинасозликка ўхшаш асосан маҳаллий хомашёлар асосида ярим тайёр ёки бирламчи ишлов берилган маҳсулотлар фосфор, нефтни қайти ишлаш маҳсулотлари, металлургия саноати чиқиндилари асосида сульфат кислотаси, сода кабилар ишлаб чиқаради, бошқача айтганда, бир томонлама ривожланган. Энг йирик корхоналари Жамбул областида ва Шимкентда сариқ фосфор, Павлодарда кимёвий воситалар, Қарағандада минерал ўғитлар ва бошқалар ишлаб чиқарилади. Бундан ташқари сунъий тола (Қўстанай, Астана, Павлодар), автомашина ва трактор шиналари (Шимкент), фармацевтика маҳсулотлари (Алмати, Шимкент, Семей, Павлодар, Урал), пластмасса (Алмати), лак бўёқ (Алмати, Астана), синтетик каучук (Темиртау) кабилар ҳам ишлаб чиқарилади.

Кимё фармацевтика саноати бошқа саноат тармоқларига қараганда тез ривожланмоқда. Унинг 100-дан ортиқ корхоналари мамлакатда фойдаланаётган 10 % дориларни бермоқда. Республика кимё саноатининг муҳим тармоғи бўлиб нефт-кимё соҳаси ҳисобланади. Атирау, Павлодар, Шимкент нефтни қайта ишлаш заводларида асосан ёқилғи ва айрим мотор мойлари ишлаб чиқарилади. Шундай қилиб, бу тармоқ хомашёлари кўлами ва хилма-хиллиги нисбатда катта бўлишига қарамасдан республикада анча суғай ривожланган.

Кимё саноати экологик жиҳатдан табиатга энг кўп зарар келтираётган тармоқларнинг бири. Унинг фаолияти Шимкент, Тараз, Ақтау, Темиртау, Павлодардаги ҳавонинг, сувнинг, тупроқнинг ифлосланиши билан боғлиқ. Темиртауда Нура дарёси ва Павлодардаги ер ости сувларининг симоб билан

ифлосланиши катта ҳавф тўғдирмоқда. Уни зарарсизлантириш учун мураккаб ва серҳаражат ишлар олиб борилмоқда.

Қишлоқ хўжалиги. Маълуки қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ер ресурсларига асосланган. 2010 йилнинг 1 январидаги статистик маълумот бўйича, республиканинг жами қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар 78,6 млн га-ни ташкил қилди. Республика қишлоқ хўжалигининг муҳим хусусиятларидан бири ишлаб чиқарилаётган жами маҳсулотлари ҳиссасида деҳқончиликнинг устунлик қилишидир. Сўнгги маълумотларга кўра, деҳқончиликнинг ҳиссасига 56,9 % дан кўпроқ қишлоқ хўжалик маҳсулотлари тўғри келади.

Қозоғистон ер ресурслари ва уларнинг кўлами МДХ бўйича энг катта. Айниқса фойдаланадиган ва ишлов бериладиган (ҳайдаладиган) ерлар ҳажми, уларнинг аҳоли жон бошига тўғри келишига кўра энг яхши шароитга эга. Масалан, ҳайдаладиган ерлар аҳоли жон бошига МДХда ўртача 1,3га, Ўзбекистонда 0,2га тўғри келгани ҳолда, Қозоғистонда 2,2 га дан тўғри келади.

Республикада деҳқончилик районлари асосан шимолий, шимоли-ғарбий, шарқий ҳудудларни ва жанубда тоғ этакларида ўзлаштирилган ерларда мавжуд. Жами деҳқончилик қилинадиган ерлар 2005 йил маълумоти бўйича 18 млн га-ни ташкил этди.

Деҳқончилик. Одатда деҳқончилик тармоқлари дончилик, техника экинлари, картошка-сабзавот-полизчилик ва ем-хашак экинлари тармоқлар гуруҳига бўлинади. 2010 йил маълумотига кўра жами экин майдонларининг 79 % донли экинлар, 3,4 % техника экинлари, 1,8 % картошка, сабзавот ва полиз экинлари ҳамда 15,8 % ем-хашак экинлари билан банд бўлган. Бу маълумотлар шуни кўрсатадики, Марказий Осиё давлатлари орасида Қозоғистонда донли экинлар ва ем-хашак экинлари энг кўп майдонларда, аксинча техника ва сабзавот, картошка ва полиз экинлари энг кам майдонларда экилмоқда.

Қозоғистон экин майдонлари МДХда Россиядангина орқада, жами Марказий Осиё минтақаси экин майдонларидан эса 4,5 бараварга яқин каттадир.

Донли экинларнинг 60% дан кўпроғи Шимолий Қозоғистон ҳиссасига тўғри келади ва асосан баҳорги буғдой экилади. Республика ялпи дон маҳсулотлари етиштиришда МДХ-да фақат Россия ва Украинадан кейинда туради, дон маҳсулотлари етиштириш ва уни экспорт қилишда МДХда етакчилик қилади, жаҳонда эса биринчи бешлик мамлакатлари қаторидан ўрин олади – АҚШ, Канада, Европа Иттифоқи ва Австралиядан кейин. Донли экинлардан буғдой, арпа, жавдар (Шимолий Қозоғистон), буғдой, шоли, маккажўхори (Жанубий Қозоғистон), буғдой, маккажўхори (Шарқий Қозоғистон), арпа, тарик (Ғарбий Қозоғистон) экилади. 2010 йил Қозоғистоннинг қишлоқ хўжалигида 12 млн 374 минг т. дон маҳсулотлари етиштирилди. Шундан, буғдой-9 млн 937 минг т., арпа-1млн 388минг т., маккажўхори-458 минг т., шоли-276 минг т., сули-130 минг т., қорақумиқ-52 минг т., тарик-51 минг т., қорабуғдой- 71 минг т.

Техника экинларидан Жанубий Қозоғистонда пахта, қанд лавлаги, тамаки, Шарқий ва Шимолий Қозоғистонда кунгабоқар, зиғир кўпроқ экилади. Картошка энг кўп Шимолий Қозоғистонда, сабзавот ва полиз экинлари кўпроқ Жанубий Қозоғистонда асосан сунъий суғориладиган майдонларда экилади.

Ем-хашак (беда, маккажўхори, рапс ва бошқалар) экинлари майдони чорвачилик эҳтиёжлари учун доимо кенгайтириб келинмоқда ва у Қозоғистоннинг барча деҳқончилик районларига хосдир.

Қозоғистонда узумчилик ва боғдорчилик ҳам ўз ўрнига эга, у Тяньшан тоғлари этаклари (Алмати атрофлари), айниқса Шимкент вилоятининг суғориладиган жанубий районларида ривожланган. Аммо республиканинг бошқа минтақаларида иқлимий шароитлари туфайли боғдорчиликни (узумчилик ҳақида гап ҳам бўлиши қийин) ривожлантириш чекланган.

Чорвачилик. Чорвачилик Қозоғистоннинг ёш ва қадимий тармоғи. Бу тармоқ қорамолчилиқ, йилқичилиқ, туячилиқ, қўйчилиқ, чўчқачилиқ, бұғичилиқ ва паррандачилиқ тармоқларига бўлинади. Чорвачилиқнинг етакчи тармоғи қўйчилиқдир. Бу тармоқни қозоқ ўлкасининг қадимий миллий тармоғи дейиш мумкин. У Қозоғистоннинг барча районлари чорвачилигида етакчи тармоқ ҳисоблансада, энг кўп Жанубий, Ғарбий ва Шарқий Қозоғистон районларида ривожланган. Уларда жами республика қўйларининг 87 % боқилади.

Қўй подаларининг ўсиш динамикаси қўйидагича (млн бош ҳисобида): 1928 йилда – 19,2, 1934 йилда – 2,3, 1941 йилда – 8,1, 1954 йилда – 18,4, 1960 йилда – 28,9, 1980 йилда – 36,2, 1995 йилда – 25,1, 2010 йилда – 13,4.

Қозоғистонда думбали, қоракўл, майин ва ярим майин жунли қўйчилиқ соҳалари кенг ёйилган. Шулардан думбали ва қоракўл қўйлари Жанубий ва Ғарбий Қозоғистон, майин ва ярим майин жунли қўйлар Қозоғистоннинг бошқа районларида кенг тарқалган.

Қорамолчилиқ республика чорвачилигининг иккинчи йирик тармоғидир. Қорамоллар сони қўйидагича ўзгарди (млн бош ҳисобида): 1960 йилда – 5,5; 1990 йилда – 9,8; 1995 йилда – 8,1, 2010 йилда – 5,2. Унинг районлаштирилиши қўйидагича: Шимолий Қозоғистонда сут-гўшт; Жанубий Қозоғистонда гўшт-сут; Қозоғистоннинг асосан дашт ва чала чўл ҳудудларида гўшт қорамолчилиги шаклланган.

Булардан ташқари Қозоғистонда йилқичилиқ (барча районларида), туячилиқ (чўл ва чала чўл ҳудудларида), чўчқачилиқ ва паррандачилиқ (Шимолий Қозоғистон ва шаҳар атрофи хўжаликларида), Шарқий Қозоғистонда холдор бұғичилиқ, тоғ олди ва интенсив деҳқончилиқ районларида асаларичилиқ ва бошқа тармоқлар аҳамияти катта.

1.3. Транспорти ва ташқи иқтисодий алоқалари.

Транспорти ва ташқи иқтисодий алоқлари. Қозоғистоннинг транспорт ва коммуникация тармоқларини сув транспорти, темир йўл, автомобиль, ҳаво, қувур йўллари ва телекоммуникация ташкил этади. Тармоқнинг таркибига ўнлаб йирик давлат ва ҳусусий корхоналар киради.

Транспорт ва коммуникация тармоғи хизмат кўрсатадиган йирик корхоналар “Қозоғистон темир йўллари”, “Қозоқавтойўл” ёпиқ акциядорлик жамияти, “Қазаэроавиация”, Астана ва Алмати аэропортлари, Ақтау ва Баутино денгиз савдо портлари, “Қозоктелеком” очик акциядорлик жамияти ва бошқалар. Бу корхоналарда 420 минг ишчи ва хизматчилар меҳнат қилади.

Қозоғистон асосан қуруқлик республикаси бўлгани учун жами ташиладиган юк ва йўловчиларнинг 97% дан кўпини қуруқлик транспорти ташийди. Шу жумладан йўловчиларнинг 85 % га яқини автомобиль, 11,4 % темир йўл, 2,9 % ҳаво транспортларида амалга оширилмоқда. Ташиладиган юкларнинг 57,5 % темир йўл, 27 % қувур йўллари, 15,5 % автомобиль йўл транспортларида амалга оширилмоқда.

Темир йўл транспорти XX аср бошларида Оренбург-Тошкент, Арис-Луговая, Жанубий Трансир (Петропавловск орқали) магистрал йўлларининг бирин кетин ишга туширилиши билан пайдо бўлди. Кейинчалик эса Семипалатинск–Луговая (Турксиб), Ғарбий Қозоғистондаги йўллар, меридианал йўналишдаги Петропавловск–Чу магистрал темир йўллар қурилиши амалга оширилди. Келажакда Қизилўрда–Жезқазғон–Ускемен–Шар станциялари бир–бири билан туташтирилади. Ҳозирги вақтда республика ҳудудида 14,5 минг км узунликдаги темир йўллар хўжаликка хизмат қилмоқда. Қозоғистон темир йўл магистралининг ҳар 1000 км² га зичлиги 5,3 кмга тенг.

Автомобиль транспорти энг оммавий юк ва йўловчилар ташиш тармоғидир. Автомобиль йўлларнинг умумий узунлиги 115 минг км бўлиб, шундан 88,9 минг км асфальтланган. У республиканинг барча районларида кенг тарқалган. Халқаро аҳамиятга эга бўлган йўллар 12,4 минг кмни ташкил

этади. Бу тармоқнинг муҳим аҳамияти унинг республика ички районларини бир-бирлари билан боғлашидадир. Мамлакатда халқаро йўналишда транзит автомобиль йўллари ўтган. Улар Европа ва Россияни Ўрта Осиё билан боғлайди. Алмати–Астана автомобиль йўли халқаро стандартга мос қайта қурилди. Бу йўл орқали транзит юклар Россиядан Хитойга ва шунингдек, Қозоғистонни Қирғизстон, Покистон орқали Ҳиндистон билан бирлаштиради. Яқинда Покистон, Қозоғистон, Қирғизстон, Хитой давлатлари орасида Қорақурум тош йўли орқали Алмати–Карачи орасини автомобиль йўли билан туташтириш ғояси тадбиқ этилди. Уни қуришга Покистон 500 млн. АҚШ долларини ажратди.

Қувур транспорти Қозоғистонда ташиладиган юклар ҳажмига кўра учинчи ўринни эгаллайди. Унда асосан нефт ва нефт маҳсулотлари ташилади. Унинг умумий узунлиги 6 минг км дан ортиқ бўлиб, Ғарбий Қозоғистон нефтини Россиянинг Орск, Саратов, Самара нефтни қайта ишлаш корхоналарига ва аксинча Ғарбий Сибирь нефтини Павлодар ва Шимкент нефтни қайта ишлаш заводларига етказиб беради.

Сув транспортлари орасида дарё транспорти муҳимидир. Фойдаланиш имконияти мавжуд бўлган 6 минг кмли сув йўли бор. Асосий сув артерияси Иртиш дарёсидир. Зайсан кўлидан бошланган бу дарё бўйлаб 1750 км масофада кемалар хилма-хил юклар ташийди. Шундай ишлар Урал дарёсида (1100 км) ҳам қисман амалга оширилади. Дарё сув йўлида бта асосий портлар мавжуд.

Денгиз транспорти Қозоғистон ҳудудида фақат Каспий денгизида фаолият кўрсатади. Каспий денгизининг Қозоғистон ҳудудидаги қирғоқ бўйлари 2300 км дан ортиқроқдир. Ундаги Оқтов, Баутино, Ералиев портлари орқали Қозоғистон ўз иқтисодий алоқаларини Озарбайжон, Туркменистон республикалари ҳамда Россиянинг Шимолий Кавказ ва Волга бўйи районлари билан олиб боради. Бу портлардан йилига 1,5 млн т. қуруқ ва 8 млн т. суюлтирилган маҳсулотлар ташилади.

Қозоғистонда ҳаво йўллари компанияларининг кўшни ва хорижий давлатлар билан халқаро аҳмияти бор алоқа йўллари шаклланган. Қозоғистонда 51та аэропорт мавжуд, уларнинг 21таси республика аҳамиятига эга. Астана, Алмати ва област марказларидаги аэропортлар халқаро самолётларга хизмат кўрсатади.

II-боб. Умумтаълим мактабларининг 9-синфларида Қозоғистон Республикаси мавзусини ўқитиш методлари.

2.1. “Қозоғистон Республикаси” мавзусининг мактаб география таълимида тутган ўрни ва аҳамияти.

Мактаб география таълимида “Қозоғистон Республикаси” мавзусидаги битирув малакавий ишига умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастурига мувофиқ бир соат ажратилган. Бу мавзуда Жаҳон мамлакатлари иқтисодий ва ижтимоий географияси фанини ўтганда “Қозоғистон Республикаси” ҳақида маълумот берилади.

“Қозоғистон Республикаси” мавзусининг мактаб курсида аҳамияти катта. Бу мавзуни ўзлаштиришдан олдин ўқувчилар 9-синф “Жаҳон мамлакатлари иқтисодий ва ижтимоий географияси” курсида иқтисодий географик районларнинг иқтисодий-ижтимоий ривожланиши босқичлари ҳамда табиий географик хусусиятлари, яъни геологик тузилиши, рельефи, иқлими, ички сувлари, тупроқ, ўсимлик, ҳайвонот дунёси ва табиатни муҳофаза қилиш мавзуларини чуқур ўрганадилар. Кейин иқтисодий районларнинг аҳолиси ва меҳнат ресурслари, саноати ва қишлоқ хўжалиги, транспорти ва ташқи иқтисодий алоқалари ҳақидаги маълумотларга эга бўладилар.

Бу билим ва кўникмалар “Қозоғистон Республикаси” ҳақидаги маълумотлар ўқувчилар дунёқарашини шакллантиришга олиб келади. Умумтаълим мактабларида дастлаб Дунё табиатининг хилма-хиллиги, табиий компонентлари ва уларнинг ўзаро алоқадорлиги, дунё мамлакатлари табиий шароитининг бир-биридан фарқ қилиш хусусиятлари мавзулари ўтилади. Ўқувчилар ушбу мазуларда “Қозоғистон Республикаси” ҳақидаги ҳам маълумотларга эга бўладилар. Бу мавзулар орқали ўқувчилар дунёнинг, жумладан, Қозоғистон Республикаси давлатларининг географик ўрни, табиий шароити ва фойдали қазилмалари, геологик тузилиши, рельефи, иқлими, ички сувлари, тупроқ, ўсимлик, ҳайвонот дунёси ҳамда табиий ресурслари ҳақидаги билим ва кўникмаларга эга бўладилар. Жаҳоннинг жумладан

Қозоғистон Республикаси табиий географик жиҳатидан жойлашуви ва унинг географик ўрни, салоҳияти, ҳозирги ҳолати, ривожланиш босқичлари каби билимлар ҳамда янги мавзунини ўзлаштириш учун ўқувчилар кўникма, онгида етарлича тушунча ва йўналиш ҳозирланган бўлади.

“Қозоғистон Республикаси” мавзусининг мактаб география таълимида тутган ўрни ва аҳамияти қуйидагилардан иборат.

- Ўқувчиларнинг “Қозоғистон Республикаси” ҳақидаги билимларни ўзлаштириш уларда бу мавзуга оид тушунчаларни кенгайтиришга олиб келади.

- “Қозоғистон Республикаси” мавзуси орқали ўқувчилар Жаҳоннинг, жумладан, Қозоғистон Республикаси табиий шароити ва фойдали қазилмалари, геологик тузилиши, рельефи, иқлими, ички сувлари, тупроқ, ўсимлик, ҳайвонот дунёси ҳамда аҳолиси ва меҳнат ресурслари каби билимларга эга бўладилар.

- Ўқувчилар “Қозоғистон Республикаси” мавзусини ўрганиш билан ҳудуди, чегаралари, географик ўрни, аҳолиси, саноати, қишлоқ хўжалиги, табиий шароити ва ресурслари, хўжалиги, транспорти, дам олиш ва туризм тўғрисидаги билимларга ҳам эга бўладилар. Бу билимлар ўқувчиларда Қозоғистон Республикаси ва Марказий Осиё ҳақидаги билимларни олишга катта ёрдам беради.

Ўқувчилар ушбу мавзу орқали бошқа давлатлар, яъни Марказий Осиё мамлакатларининг табиий-иқтисодий географик хусусиятлари, алоҳида мамлакатларнинг табиий-иқтисодий географик хусусиятларини, аҳолининг ўсиши ва хўжалик географиясини, юксак ривожланган районларини, эски саноат районларини, янги ўзлаштирилаётган районларини, халқаро иқтисодий интеграция таъсири каби билим ва кўникмаларга эга бўладилар.

Қозоғистон Республикаси ҳам бизнинг давлатимиз сингари 1991 йил мустақилликка эришгач, ўз иқтисодиётини ўзи юритиш каби ютуқларини қўлга киритди. Шундан сўнг дарсликлар ҳам қайта кўрилиб чиқилди ва 9-синф иқтисодий ва ижтимоий географияси дарслиги ҳам янги дастурда қайтадан тузилиб чиқилди. Унинг биринчи қисмда Жаҳон иқтисодиётига

умумий таъриф берилиб, иккинчи қисмда Жаҳоннинг иқтисодий районлари ҳамда уларни ташкил этувчи далатларга тавсиф берилган.

Менинг малакавий битирув ишим умумтаълим мактабларининг 9-синфларида ўтиладиган Қозоғистон Республикаси мавзусини ўқитиш методикасига бағишланган, ҳар бир иқтисодий районни ўқувчиларга ўқитиш, ўргатиш қанчалик муҳим бўлса, бу мавзунини ўрганиш ҳам шунчалик катта аҳамиятга эга.

Мавзуда асосан Қозоғистон Республикасининг иқтисодий географик ўрни, табиий ресурслари, аҳолиси ва меҳнат ресурслари, хўжалиги ва йирик шаҳарлари ҳақида ўқувчиларга тушунча берилади. Мавзунинг аҳамияти кўйидагилардан иборат.

Биринчидан - ўқувчининг мамлакат ҳақидаги билимини, унинг сарҳадлари, табиий бойликларини, аҳолисини, хўжалиги ва йирик шаҳарларини, вилоятлари ҳақидаги тушунчаларини, ихтисослашиш тармоқларини шакллантиради.

Иккинчидан - Қозоғистон Республикаси ва уни ташкил этувчи вилоятларининг бошқа иқтисодий районлар орасида тутган ўрни, унинг мамлакат иқтисодиётидаги роли ҳақида ўқувчиларга маълумот берилиб, уларнинг билимларини шакллантиришдан иборат.

Учинчидан - шу билан бирга ўқувчиларга ёзувсиз карта билан ишлашни ўргатиш, уларнинг рассомчилик фаолиятларини шакллантириш ва ҳозирги кунда иқтисодий район ҳақидаги билимларини маълум бир тизимга солишдан иборат.

Тўртинчидан - дарсни ташкил этишда муҳим нуқталар, хусусан қандай географик номлар янги терминлар ўрганилишини аниқлаб олиш ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

Бешинчидан - олдин ўрганилган иқтисодий район ҳақидаги билимлардан қайсилари қайтарилади, қайсиларига суяниб билим берилади, бошқа фанлардан берилган тушунчалардан қайсилари эса олинади, яъни фанлараро алоқага ҳам эътибор беришига ҳам боғлиқ.

Дарсда бу мавзунинг ўқитиш аҳамияти ўқувчи ўз фанининг билимдони ва ўз устида тинмай ишлаши илғор тажрибалари билан бевосита боғлиқ.

2.2. Қозоғистон Республикаси мавзусини ўқитишда ноанъанавий дарс усуллари қўллаш.

Мактаб географиясининг мазмуни ҳозирги замон география фани тарақиёти билан боғлиқ ҳолда ривожланиб бормоқда. География фанини ўқитишнинг турли усуллари ва шакллари қарор топмоқда. Бунда бутун жаҳонда тажрибадан ўтган турли хил йўналишлар бўйича қўлланиладиган услублар бизнинг умумтаълим мактабларида синовдан ўтмоқда.

Ҳозирги кун давр талабига мос равишда ноанъанавий дарс услубларини қўллаш мақсадга мувофиқдир. Ҳозирги замон дарслари бир неча ўнлаб хусусиятларга эга. Бунда авваламбор ўқувчи шахсини шакллантиришга, унда географик маданиятни ривожлантиришга эътибор бериш лозим. Ўқитувчи ўқувчи билимларини фаолияти ташкил этишда асосий ташкилотчи ва маслаҳатчи бўлиши керак. Ўқув вазифалари мунтазам кузатилиб борилиши, ўқув жараёни пайтида ўқувчилар ўртасида ўзаро мулоқотлар, ўзаро алоқа, суҳбат ва тортишувлар бўлиши лозим. Дарсда бевосита ўз ҳудудимизни мамлакат миқёсида ва бошқа давлатларга нисбатан таққослаш муҳим ўрин тутди.

Ўқувчиларда ижодий фаолиятини ривожлантириш ва замонавий дарсларда, дарс-семинар, дарс-синов, дарс-ўйин, дарс-конференция, муаммоли вазият, “меҳмон чақириш”, “ақлий ҳужум”, “рол ўйини”, “қор уюми”, пресс конференция каби ноанъанавий дарс услублари қўлланилмоқда. Қуйида ушбу услублардан фойдаланган ҳолда 9-синфларда “Қозоғистон Республикаси” мавзусини ўқитиш йўл-йўриқлари билан танишиб чиқамиз.

Ҳозирги кунда таълимни ташкил қилишнинг энг кенг қўлланилаётган шаклларида бири – семинар дарсидир. Унинг асосий вазифаси ўқувчиларда ижодий қобилиятларини ҳамда мустақиллик хислатларини тарбиялашдан иборат. Аҳоли таркибини ўрганишда ўқувчиларни бир неча гуруҳларга бўлиб, уларнинг бир қисмига Қозоғистон Республикасининг иқтисодий географик хусусиятлари вилоятлари бўйича

уйга вазифа қилиб берилади. Масалан: Жанубий Қозоғистон вилоятининг табиий-иқтисодий географик хусусиятлари, Қизилўрда ва Алматы вилоятларининг табиий-иқтисодий географик хусусиятлари, Мангистов вилоятининг табиий-иқтисодий географик хусусиятлари ва ҳақозолар.

Ўқувчиларга ўқитувчи қандай адабиётлар, журналлар ва газеталардан маълумотлар олиш мумкинлигини тушунтиради. Семинар машғулотида ўқитувчининг ўзи ҳам пухта тайёргарлик кўради. Чунки ҳар бир ўқувчи мавзу доирасида тўпланган маълумотларни ўқитувчи тўлдириб бориши лозим. Шу билан бирга ҳар бир ўқувчи ўз маърузасини хулосалашга ўрганиш лозим.

Ўқувчилар билими ўзлари бажарган маърузаларининг мазмуни ва моҳияти режаси ва хулосасининг мукамаллиги ва ўқувчи нутқи равлонлигига қараб ўқитувчи томонидан баҳоланади. Семинар дарслари кўп ижобий хусусиятларга эга бўлиб, қисқа вақт ичида кўп ҳажмли маълумот олиш имконияти туғилади ва ўқувчиларда турли билим манбалари билан ишлаш кўникмалари шаклланади.

Замонавий дарс методларининг айримлари билимларни мукамаллигига, айримлари мустақил фикр юритиш ва изланишга, айримлари эса махсус кўникма ва малакаларни шакллантиришга хизмат қилади.

Ўқувчиларнинг фикрлаш қобилиятларини чархлашга ва хулосалар қилишга ўргатувчи методлардан “ақлий ҳужум”, “муаммоли вазият” методлари ҳам бор. Бунда бутун бир синфга мавзуга доир бирор савол ташланади. Масалан, мавзумизга доир Қозоғистон Республикаси қандай табиий-иқтисодий омиллар асосида ривожланмоқда. Ўқувчилар бу саволга бирин – кетин жавоб айта бошлайдилар: табиий шароити ва табиий бойликлари, ишчи ўринларининг кўплиги, технологияларининг замонавийлиги ва ҳақозолар. Ўқитувчи бу жавобларни доскага ёзиб боради

Ўқувчиларга табиий шароити ва табиий бойликларига таъсир кўрсатувчи омилларни айтиш деб берган саволига ўқувчилар ҳар бир жавоб бўйича қўл кўтариб тасдиқлайдилар. Бу саволга ўқитувчи ўз фикрини айтади

ва аниқ тўғри жавобни белгилайди. Яна шу мавзу бўйича ўртага: Қозоғистон Республикасининг қайси иқтисодий географик тармоқлари кўпроқ ривожланган деган савол ташланади. Ўқувчилар унга саноат ва қишлоқ хўжалиги ҳамда транспорт ва бошқалар деб жавоб берадилар.

Ўқитувчи Қозоғистон Республикасининг табиий-иқтисодий географик тармоқлари қадимдан ва ҳозирги кунда ҳам ривожланган тармоқларини белгиланг? деган саволига ўқувчилар жавоблари ичида энг кўп нефт-газ, қишлоқ хўжалиги, чорвачилик мавжуд тармоғини белгилайдилар.

Ушбу муаммоли саволлар ўқувчиларни ижодий фаолиятларини оширишга хизмат қилади. Саволлар мазмуни жиҳатдан теран бўлиши лозим ва ўқувчи унинг жавобини ишлашга хулосалар чиқаришга ҳаракат қилмоғи лозим.

Дарсда ўқувчиларнинг пухта билим эгаллашлари, кўпроқ маълумот тўплашлари учун “қор уюми” услубидан фойдаланиш ҳам қўл келади. Бунда ўқитувчи мавзуга доир савол беради. Бу саволга ҳар бир ўқувчи ўз билимига таянган ҳолда жавоб беришга ҳаракат қилади Қозоғистон Республикасининг табиий-иқтисодий географик ривожланишида қайси омиллар тўғри келади ёки Қозоғистон Республикасининг табиий-иқтисодий географик ривожланиши келажакда қандай географик оқибатларни келтириб чиқаради ёки Қозоғистон Республикасининг табиий-иқтисодий географик ривожланишида ҳозирги кунда қандай муаммолар мавжуд, Қозоғистон Республикаси Қозоғистон Республикасининг табиий-иқтисодий географик хусусиятларини ривожланиш даражасига сиз қандай йўл-йўриқ кўрсатган бўлар эдингиз каби саволлар ушбу услубда қўлланиши мумкин.

Баъзи бир дарс турларида ўқувчиларнинг тўлиқ қатнашиши имкони бўлмайди. Лекин “қор уюми” услубидан фойдаланганда ҳар бир ўқувчи ўз фикр мулоҳазаларини билдиради. Шунинг учун дарсни кунт билан тинглашга ва унда фаол иштирок этишга ҳаракат қилади. Дарснинг мустаҳкамлаш қисмида савол жавоблар билан бирга қаторлар ўртасида мусобақалар, географик ўйинлар, кроссвордларни ечиш каби ўқувчиларнинг

фаоллигини оширувчи услублардан фойдаланиш қўл келади. Масалан, ҳар бир қатордан бир вакил ўқувчи доскага чиқарилиб, бу учта ўқувчига Қозоғистон Республикаси вилоятларининг номларини ёзинг деб савол бериш мумкин.

Ўқувчининг қайси бири маълум бир вақт ичида кўпроқ жавоб ёзса, ушбу ўқувчи ютиб чиққанлигини айтиб бериш лозим. Бу нарсa нафақат дарсга қизиқишининг ортиб боришига балки, ўқувчининг катталар билан ҳам муттасил ишлаб боришига сабаб бўлади.

Конимех туманидаги 17- умумтаълим мактабида ўқув амалиёти даврида 9-синфларда “Жаҳон мамлакатлари иқтисодий ва ижтимоий географияси” фанидан “Қозоғистон Республикаси” мавзуси бўйича очиқ дарс ўтдим. Бу мавзунини ўтиш жараёнида педагогик амалиёт раҳбарим М.Бектасов маслаҳатлари билан ноанъанавий дарс услубларидан семинар, ақлий ҳужум ва қаторлараро мусобақа турларини қўлладим. Натижада ўқувчиларнинг қизиқишлари ва тайёргарликлари ортди. Ўқувчилар бутун дарс давомида ўзаро баҳс мунозара қилдилар. Диаграмма ва карталар билан ишлаб натижа ва хулосаларни баён қилдилар. Дарснинг якунида ўз олдимга қўйилган таълимий, тарбиявий ва ўқувчилар билимини ривожлантирувчи мақсадларга тўлиқ эришдим. Дарсимиз қизиқарли ва мазмунли ўтди.

2.3. Қозоғистон Республикаси мавзусини ўқитиш методикаси

“Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастурига” мувофиқ 9-синфларда “Жаҳон мамлакатлари иқтисодий ва ижтимоий географияси” курсида “Қозоғистон Республикаси” мавзусига бир соат ажратилган бўлиб, ўқувчилар шу дарс мобайнида Қозоғистон Республикасига доир билим, малака ва кўникмаларига эга бўлишлари керак. Дарс жараёнида география таълимида қўлланиладиган турли методлар; хикоя, суҳбат, тушунтириш, картографик қўлланмалар ва рақамли қўлланмалар билан ишлаш дарслик ва қўшимча адабиётлар билан ишлаш методларидан фойдаланиб ўқитувчи дарсни ташкил этса, дарснинг унумдорлиги ортади.

Ҳозирги шароитда таълим методлари самарадорлигини ошириш долзарб вазифалардан биридир. Таълимнинг турли методларидан самарали фойдаланиш, дарсда ўқитувчи ўз олдига қўйган мақсадга эришишини ва муваффақиятини таъминлайди. Шу сабабли таълим методлари самарадорлигини ошириш учун ўқитувчининг тайёргарлик даражаси муҳим аҳамиятга эга.

Ҳар бир дарсда ўқитувчи фақат битта методдан фойдаланиб дарс ўтмайди. Аксарият ҳолларда география ўқитувчилари таълимнинг оғзаки баён методларини карталар, диаграммалар ва карта чизмалари билан уйғунлашган ҳолда дарсни ташкил этадилар. Ҳар бир дарс билан билим ва кўникмалардан бирон янгилик берсин, янги мавзу доирасида тушунчалар ҳосил қилиниши ва сўнгги ўрганиладиган мавзулар учун таянч хизмат қилиши зарур. Ҳар бир дарсда ўқитувчи мавзунинг мазмуни ва моҳиятига қараб ўқитиш методларини танлайди, шунинг учун бу дарслар ўқитувчининг мустақил ижодий асари бўлиши талаб этилади.

Ўқитувчи дарсини бошлашдан олдин мавзунини эълон қилади ва доскага ёзади. Бизнинг мисолимизда бу “Қозоғистон Республикаси” мавзуси бўлиб, мавзуга доир режа ёзилади. Мавзунинг ўқитишнинг таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи мақсадлари баён этилади. Дарс жараёнида ўқитувчи шу

мақсадларга эришишга ҳаракат қилади. Энди ўқитувчи мавзуни ўқитишда лозим бўлган методлар билан бирма-бир танишиб чиқамиз.

Ҳикоя – ўқув материалларини баён қилиш шакли бўлиб, асосан тасвирлаш характерига эга. Бу услубнинг ижобий томони ўқитувчи ўқувчилар билан кўпроқ муносабатда бўлади. Қозоғистон Республикасининг ташкил топиши, тарихи, географик ўрни, чегаралари, табиий шароити ва табиий ресурслари, аҳолиси ва меҳнат ресурслари, давлатлардаги иқтисодий хусусиятларини тушунтиришда ҳикоя методи қўл келади. Ҳикоя давомида иқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланилса ҳикоя қизиқарли чиқади. Ҳикояда дарснинг турли босқичларида ва дарсга хотима ясайди. Ўқитувчи ҳикояни ўқувчининг ёшига мослаб танлайди. 9-синфларда ҳикоя жуда соддалашиб кетмаслиги унда тушунчалар масалан, Қозоғистон Республикасининг табиий-иқтисодий географик хусусиятлари, ишлаб чиқариш маҳсулотлари, ривожланиш даражаси бир-бирига нисбатан фоиз ва ҳоказо тушунчалар ва атамалар албатта акс этиши лозим.

Ҳикоя давомида ўқитувчи назорат саволларини бериб бориши, масалан вилоятлар орасида энг ривожланганларидан қайсилари Қозоғистон Республикаси ҳудудида жойлашган, уларнинг жойлашган ҳудудлари, номлари, қачон ташкил топган, асосан вилоятда нималар ишлаб чиқаради ва экспорт қилади каби саволларни бериб бориш мавзунинг пухта ўзлаштирилишини таъминлайди.

Тушунтириш – ўқитувчиларга географик қонуниятларни, географик жараёнларнинг моҳиятини очиб беришда кенг қўлланилади. Бу метод география таълимида билимларни изчил ўрганиш имконини беради. Қозоғистон Республикасида аҳолининг табиий кўпайиши, туғилиши ва ўлим кўрсаткичлари, уларнинг сабаблари, эмиграция, иммиграция тушунчалари ва уларнинг аҳоли сони, кўпайишига таъсири, аҳолининг шаҳарда тўпланиши, урбанизация, агломерация тушунчаларини изоҳлашда тушунтириш методидан самарали фойдаланиш мумкин. Бундан ташқари Қозоғистон Республикасининг табиий-иқтисодий географик хусусиятларини вилоятлари

бўйича таҳлил қилиб изоҳлашда тушунтириш методидан фойдаланиш мумкин. Бунда ўқитувчи ўқувчиларни воқеа ва ходисалардан хабардор қилади, улар ўртасидаги алоқаларни очиқ беради, хулосалар чиқаради ва яқунлайди. Ўқитувчи бунда қичкача муаммоли саволлар бериши мумкин. Масалан: Қозоғистон Республикасининг иқтисодий ривожланиш хусусиятларининг бошқа давлатларнинг табиий-иқтисодий географик хусусиятларига нисбатан фарқланишини, унинг сабаблари ҳақидаги билимларни аниқ фактлар асосида бериши лозим.

Тушунтириш билан бирга карталар, диаграммалар, карта схемалардан фойдаланиш ҳам ижобий натижалар бериб, бу ўқувчилавр хотираси ва мавзунинг чуқур ўрганишга сабаб бўлади. Ўқитувчи ва ўқувчининг икки томонлама алоқаси тушунтиришга такомиллаштиришга ёрдам беради. Тушунтириш содда, аниқ, равон бўлиши лозим.

Мактаб география таълимида алоҳида аҳамият касб этадиган суҳбат методида эса ўқитувчининг саволи ва ўқувчининг жавоби асосий ўрин тутди. Бу методнинг бош талаби мукамал ўйланган саволлар ва ўқувчилар қайтариши мумкин бўлган жавобларнинг пухта тузилишидир. Бунда савол аниқ бўлиши, яъни ўқувчилар суҳбат нима ҳақида бораётганини ҳамиша тушунишлари шарт. Мавзу эълон қилингандан сўнг саволлар ўртага ташланади. Суҳбат мантиқий қисмларга бўлинади, ўқитувчи ўқувчилар жавобини тинглайди, уларнинг жавобидаги хатоларини тузатади ва тўлдиради. Шундан сўнг ўқувчиларни яқун ясашга ундайди.

Умумтаълим мактабларининг 9-синф география дарсида “Қозоғистон Республикаси” мавзуси ўтилиши жараёнида дарс мазмунан қуйидаги турларга бўлиб, саволларни ташкил этиш мумкин. Аниқ ва тўлиқ маълумотларни ўзлаштиришга оид саволлар.

- Қозоғистон Республикасининг табиий-иқтисодий географик хусусиятларини таҳлил қилинг?
- Қозоғистон Республикаси шаҳарларининг номини амалий ишлар дафтарида ёзинг?

- Қайси вилоятлари иқтисодий жиҳатдан ривожланган?
- Ривожланган вилоятларнинг номини бирма-бир изоҳланг ва номини ёзинг?
- Қайси қиоятлар иқтисодий жиҳатдан ривожланган ва қайси ўринда туради?
- Қозоғистон Республикасининг неча фоиз аҳолиси меҳнатга яроқли ва қайси соҳаларда ишлайди?
- Қозоғистон Республикасининг неча фоиз аҳолиси ёшларни ташкил этади?

Картани билиш ва ўқиб олишга оид саволлар. Масалан: Қозоғистон Республикасининг аҳолиси зичлигини аниқланг. Картадаги нуқсонларнинг катта кичиклигига қараб, Қозоғистон Республикасининг аҳоли сонига кўра энг йирик, катта, ўрта ва кичик қишлоқларни аниқланг ва ҳоказо. Сабаб алоқадорлик қонуниятларини ўзлаштиришга қаратилган тарзда савол жавоблар. Масалан; қайси йирик шаҳарлари атрофида агломерациялар вужудга келади ва ҳакозолар. Бундай савол жавоблар ўқувчининг фикрлаш қобилиятини чархлайди, уларда мустақил фикрлаш, фанга қизиқиш ва илм тўплашга интилиш туйғуларини ривожлантиради.

Нотўғри берилган жавоблар ўқитувчи томонидан тўғриланиб борилиши ва аниқ берилган жавоблар ўз навбатида қўшимчалар киритилиб, тўлдирилиб бориши лозим. Бунда саволлар шундай қўйилиши керакки, берилган жавоб асосий фикрни ифодалаши ва шу фикрни давом эттириши керак.

География таълимида маъруза қилиш дарслари йирик мавзулар ўқиладиганда ва назарий билимлар кўпроқ мужассамланган мавзулар қўлланилади. Мавзуни синов семинар тизими билан қўшиб олиб бериш мақсадга мувофиқдир. Мактабда маъруза қуйидаги дидактик талабларга жавоб бериши керак.

Илмий жиҳатдан мукаммал бўлиши керак. Маъруза дарслик мазмунига қараганда кенг, уни кўп жиҳатдан ойдинлаштириш лозим.

Маъруза албатта кўргазмали бўлиши керак. Маъруза ўқувчиларни фикрлашга, воқеа ва ҳодисаларни таҳлил қилишга, умумлаштиришга ўргатиши керак.

Юқорида санаб ўтилган барча методларни карталар, тасвирли қўлланмалар, кўргазмали қуроллар, жадваллар, графиклар, диаграммалар ва карта схемалардан фойдаланган ҳолда дарс жараёни ўтилади. Масалан географияни картасиз тасаввур қилиб бўлмайди. Ўрта мактаблар учун “9-синф атласи” нашрдан чиқарилган ва биз ўтадиган мавзуга доир бу атласда Марказий Осиё давлатларининг табиий шароити, географик ўрни, табиий компонентлари аҳоли зичлиги, миллий таркиби, меҳнат ресурслари каби карталари мавжуд. Бундан ташқари Дунёнинг табиий географик ўлкаларининг табиий-иқтисодий географик хусусиятларини характерловчи карталар мавжуд.

Картада биз бевосита кузатиш имкониятига эга бўлмаган воқеа ҳодисалар ҳам тасвирланган бўлади. У нафақат кўргазмали қуролгина бўлиб қолмай, ўрганиш объекти, билим манбаи бўлиб ҳам хизмат қилади. Карта ёрдамида эгаллаган билимлар ўқувчилар онгида узоқ сақланиб қолади. Уларнинг ақлий фаолиятини ривожлантиради. Уларда кузатувчанлик, тасаввур, мантикий фикрлаш каби хизматларни тарбиялайди.

Ҳар бир дарсда ўқитувчи янги билимлар тушунчалар, кўникмалар ҳосил қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган бўлиб, унга эришиши учун ўз билимларини муттасил орттириб бориши керак. Эски сийқачи чиққан аввал ўрганилган маълумотларни қайта бериш ўқувчиларнинг ўқитувчига бўлган ҳурматини сўндириб боради.

Географияда ҳар бир мавзуни ўқитишда махсус методлардан фойдаланилади. География таълимининг умумий методига оғзаки баён, картографик қўлланмалар билан ишлаш, кузатиш ва бирламчи методларни киритиш мумкин. Биз “Қозоғистон Республикаси”га тегишли тушунчаларни ўқитувчиларга тушунтираётганимизда картографик методдан самарали фойдаланишга ҳаракат қилиш лозим. Чунки география фанининг

мукаддадимаси ҳам хотимаси ҳам, унинг картаси билан боғлиқ. Бу иқтисодий ривожланиш ўрганилаётганда лозим бўладиган ҳаракатлар. Дунё иқтисодий картаси, Маркази Осиё давлатлари иқтисодий картаси ёки карта-схемаси, Дунё географик картаси, албатта бўлиши шарт, бунда ўрганилаётган ҳудуд аҳолиси, хўжалиги ва йирик шаҳарлари карта асосида таҳлил этилади.

Айни пайтда географик таққослаш методлари катта аҳамиятга эга. Таққослаш ёрдамида ўтмиш ва ҳозирги кундаги замон ва маконни ўзга хусусиятлари очиқ берилади. Географияда бир жой иккинчи жойдан фарқ қилмаса, улар орасида ҳудудий тафовутлар кўринмаса ҳар бир жойнинг ўзига хос хусусиятлари аниқланмаса у ҳолда географияга ўрин йўқдир. Географик таққослаш ўхшаш ва ноўхшаш кўринишда бўлади. Таққослаш аввало объектларнинг иқтисодий географик ўрнидан бошланиши лозим чунки ҳудуди ана шу жойлашиш ўрни таҳлилига хизмат қилади.

Кузатиш методига объект ёки ҳодисани бевосита кузатиш киради. Расмлар, диапозитивлар, экскурсия ва тажрибалар кузатиш методининг асосий йўналишлари ҳисобланади. Ўқитувчи “Қозоғистон Республикаси” ривожланиш хусусиятларини ўқитишда фойдаланиши анъанавий аҳамиятга эга. Чунки географияни асосан бевосита кўриниш кузатиш жонли мушоҳада юритиш орқали ўрганиш самарали натижа беради. Иқтисодий географияда асосан аҳоли меҳнат ресурслари, хўжалик ва шаҳарлар транспорт йўллари ўрганилади. Биз расмлар ёки видеокассеталар орқали ўқувчиларга булар ҳақида тасаввур этиш имконини беришимиз мумкин. Лекин уларни яқин орадаги шаҳар ёки қишлоқларга транспорт йўлларига, завод-фабрикаларга этиш бундан ҳам яхши самара беради. Масалан, биз Қозоғистон Республикасида яшайпмиз, шу давлатни ўқувчиларга тушунтираётганимизда уни яқин орадаги қўшни давлатларига сайр қилдириш уларда ўрнашган заводлар ГРЕС, цемент заводи, пахта тозалаш заводида ёки шаҳарликларни қишлоқ хўжалигига асосланган хўжаликларга экскурсияга олиб чиқиш улардаги тасаввурларнинг тўлароқ бўлишига имкон беради.

Дарслик билан ишлаш методига изохли ўқиш, мавзу режасини тузиш, дарслик матнини мустақил ўқиш, дарсликларга берилган карта-схема, диаграммалар, расмлар билан ишлаш, вақтни матбуот янгиликларини ўқиш, бадиий адабиётлардан мавзуга оид парчалар ўқиш киради. Айниқса буюк олимлар, академиклар ва Президент асарларидан мавзуга оид парчалар ўқиш киради. Айниқса, буюк олимлар, академиклар ва Президент асарларидан мавзуга оид маълумотлар катта аҳамиятга эга.

Ўқитувчи дарс моайнида карточкалар билан ишлашни яхши йўлга қўйиш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

1-карточка. 1. Қозоғистон Республикасининг ўзига хос хусусияти нимада?

2. Аҳолиси таркибида нима учун бошқа миллатлар салмоғи ҳам юқори?

3. Саноат корхоналарини айтинг.

Бирламчи манбалардан фойдаланиш методи-давлат хужжатлари, газета ва журналлар, бадиий адабиётлар билан ишлашдир. Ўқитувчи Қозоғистон Республикаси мавзусини ўргатишда бу усулдан фойдаланиши керак. Ўқитувчи статистик маълумотлар, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, республика газеталаридан фойдаланса ўз мақсадига осонгина эришиш мумкин. Қозоғистон Республикасининг ривожланиш хусусиятларини ўқитишда дарс давомида дарслик билан ишлашга алоҳида эътибор берилади. Зарур ўринларни география дафтарларига ёздириб борадилар.

Дарсликдан фойдаланиб мавзуни айрим қисмларини ўқитадилар, шу ўқилган қисмига савол туздириб беришини талаб этадилар. Айрим ҳолларда дарслик мавзусини ўқитиб унга режа туздирилади. Дарсликдаги савол, топшириқларга жавоб топиш, жадваллар билан тўлдириш ва ишлаш, расмларнинг мазмунини сўзлаб бериш, дарслик охирида берилган иловалардан фойдаланиш ишлари ҳам яхши ишга қўйилган. Бу ишлар ўқувчиларни дарс давомидаги фаоллигини оширишга ёрдам бермоқда.

Ўқитувчи методлардан фойдаланиши учун ҳамма методларни аниқ билиши ва танлаб олиши талаб этилади. Ҳар қандай методдан

фойдаланишидан каътий назар ўқитувчининг мақсади мавзунини ўқувчига етказиш ҳисобланади. Таълим методлардан самарали фойдаланиш ўқувчиларнинг ўқитувчига бўлган ҳурматини оширади. Таққослаш, дарслик билан ишлаш, кўргазмали қуроллардан фойдаланиш ва оғзаки методлардан фойдаланиб дарс ўтиши самарали натижа беради.

Мавзу доирасида ўқувчилар ўрганиши лозим бўлган таянч билимлар тизими. Ўқитувчи “Қозоғистон Республикаси” мавзусини ўқувчиларга ўргатишдан олдин, ўқувчилар географик меҳнат тақсимооти Жаҳон ва унинг иқтисодий районларга ажратилиши, иқтисодий районларнинг ихтисослашуви ва улар хўжалигининг мажмуа тарзида ривожланиши, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари ҳақида билиши шарт. Шунингдек, иқтисодий районларнинг табиий шароити ва табиий бойликлари районнинг халқ хўжалигидаги тутган ўрни, аҳолисининг таркиби ва малакали кадрлар тайёрлашдаги салмоғи, ихтисослашган тармоқлари, ёқилғи-энергетикасини, муҳим саноат районларини, машинасозлик марказларини, қишлоқ хўжалигини, атроф муҳитни муҳофиза қилишни билиш керак.

Билим ва малакаларга қуйидаги талаблар қўйилиши керак. Иқтисодий районга чегарадош жойларни, районнинг Дунё халқ хўжалигидаги тутган ўрни, қишлоқ хўжалиги тармоқларини, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун зарур табиий шароитларни, саноат марказларини ва тугунларни, аҳолиси ва унинг турмуш даражасининг ўзига хослиги, асосий транспорт магистралларини, енгил ва озиқ –овқат саноати тармоқларини, фойдали қазилма конларини пухта ўзлаштирган ҳолда бўлиши лозим.

Ўқувчилар ҳар бир иқтисодий районнинг чегарасини, асосий саноат марказларини картага тушира олишни ва иқтисодий картани таҳлил қила билишни удалай олишлари керак. “Қозоғистон Республикаси” мавзуси бир соатга мўлжалланган бўлиб, ўқувчиларга республиканинг иқтисодий географик ўрнини, табиий шароити ва табиий ресурсларини, аҳолиси ва миллий таркиби, республиканинг маъмурий бўлиниши, хўжалиги, ёқилғи-энергетикаси, газ, нефт ва олтин конларини, асосий саноат тугунларини

Ўқитувчи ўргатиши лозим. “Қозоғистон Республикаси” мавзуси ўргатилаётганда, давлатнинг иқтисодий географик ўрни, табиий ресурслари, аҳолиси, саноат тугунлари ва марказлари, қишлоқ хўжалиги, иқтисодий тармоқлари ўрганилиши лозим ҳисобланган билимларни ташкил этади.

Билим ва малакаларга қуйидаги талаблар қўйилиб, ўқувчилар қуйидагиларни билишлари керак:

- асосий олтин конларини;
- асосий саноат районлари ва тугунлари.

Ўқувчилар қуйидагиларни удай олишлари керак.

- ёзувсиз картага асосий саноат марказларини тушуришни;
- иқтисодий картадан Қозоғистон Республикасини таҳлил қила билишни.

Дарсни мустаҳкамлаш ва ривожлантириш. Мактабда география таълимида мустаҳкамлаш учун алоҳида эътибор қаратилади. Янги ўтилган мавзу ёки олдинги дарсни мустаҳкамлаб, янги мавзуга замин яратиш кўп қўлланилади. Мустаҳкамлаш орқали ўқувчиларнинг шахсий хусусиятлари ўрганилади ва уларнинг онгида эгаллаган билим анча вақт сақланади. Дарс якунида мустаҳкамланганда ўқувчиларга ўтилган мавзу бўйича саволлар, тест топшириқлари ва карталардан таққослаш учун мисоллар бериш мумкин. 9-синфларда “Қозоғистон Республикаси” мавзуси ўтилгандан сўнг қуйидаги саволларни бериб уларнинг билимларини мустаҳкамлаш мумкин:

- Қозоғистон Республикасининг қайси ҳудудида ишчи кучига талаб катта ва унинг сабабини тушунтиринг?

- Қозоғистон Республикаси аҳолиси қандай омиллар асосида кўпаймоқда?

- Инсон омили нима? Унинг хўжаликнинг ривожланиши ва жойлашишига таъсири нималарда кўринади?

- Қозоғистон Республикасининг қайси қисмида аҳоли кўп? Бунинг сабабини айтинг.

- Сиз аҳоли манзилгоҳларининг қандай турларини биласиз?

- Қозоғистон Республикасида шаҳарларнинг вужудга келишида қандай омиллар таъсир қилмоқда?

- Қозоғистон Республикасининг иқтисодий ривожланиш хусусиятлари ҳақида нималарни айта оласиз.

Юқоридаги саволлар ўтилган билимларнинг мазмунини тушунишда, ўқувчиларда мавзуга доир муайян, билим, тушунча, кўникмаларнинг изчил такомиллашишида хизмат қилади.

Мавзу фақат савол-жавоблар орқалигина эмас, балки тарқатма материаллар, кроссвордлар ва тест саволлари ёрдамида ҳам мустаҳкамланиши ва ўқувчи онгида муайян билимлар ривожлантирилиши мумкин. Тест саволларига жавобларини фақат мавзу матнидангина эмас, карта, диаграмма ва графиклардан ҳам ўқувчининг излашга эришиш лозим. Тестларни тузиш учун ҳам ўқитувчида катта маҳорат бўлиши керак. Тузилган тест саволлари 9-синф ўқувчисининг фикрлаш қобилиятига ва мактаб дастурига мос бўлиши, ҳар бир тест ўз ичига бир хил миқдоридаги жавобларни олиши керак. Кўп жавобли ва фақат битта жавобдан иборат бўлган тестлар ҳам кўп қўлланилади. Масалан, бизнинг мавзумизга доир:

1. Қозоғистон Республикаси майдони бўйича дунёда нечанчи ўринни эгаллайди?

- а) Биринчи:
- б) бешинчи:
- с) Унинчи:
- д) Тўққизинчи:

2. Қозоғистон Республикасининг аҳоли зичлиги энг паст бўлган вилояти қайси?

- а) Ғарбий Қозоғистон:
- б) Алматы:
- с) Жамбил:
- д) Жанубий Қозоғистон:

3. Қозоғистон Республикасида қайси миллат вакиллари кўп истиқомат қиладилар?

- а) Руслар
- б) Тожиклар
- в) қозоқлар
- г) ўзбеклар

4. Тушириб қолдирилган сонларни тўлдиришга мўлжалланган теңлар. Масалан, Қозоғистон Республикаси аҳолисининг фоизини аёллар, фоизини эркеклар ва фоизини бошқа миллат вакиллари ташкил этади.

5. Тушириб қолдирилган сўзларни тўлдиришга мўлжалланган тестлар масалан, Қозоғистон Республикасининг аҳолиси мавзусига оид атамалар номини тўлдириш —и-----и -----А -----А, А-----А-----,(миграция, урбанизация, агломерация)

6. Берилган саволлар тўғрисида жавоб ёзиладиган тарздаги тестлар. Масалан, қуйидаги вилоятлар ёнига уларнинг йирик шаҳарларини ёзинг.

- 1.Жамбил.....
- 2.Қарағанда.....
- 3.Ақмола.....
- 4.Ақтүбе.....
- 5.Шарқий Қозоғистон.....

Аввал жавоблар берилиб,сўнг ўқувчилар унга ўзлари савол тузадилар. Саволлар:

- Қозоғистон Республикасидаги аҳоли энг зич ўрнашган вилоят?
- Қозоғистон Республикасидаги энг йирик сиёсий маданий, илмий, марказ ва транспорт тугуни, миллионер шаҳарлар қайси?
- Аҳолининг ҳудудлар бўйича кўчиши нима дейилади?
- Аҳолининг шаҳарларда тўпланиши нима?
- Қозоғистон Республикасида аҳоли сони қанча бўлса шаҳар саналади?

География таълимида юқори келтирилган тестлар ўқувчиларда турли кўникмаларни ҳосил қилишда қўлланилади. Бу тестларнинг айримлари фикр

юритишда, айримлари рақамларни эсда сақлашга, айримлари карта ва диаграммалари билан ишлашга ўргатади. Демак, кўриниб турибдики фақатгина янги мавзунинг ўқитишдагина эмас, уни мустахкамлашда ҳам таълимнинг турли воситалари ва усулларидан фойдаланиш мумкин.

Изчил ва пухта мустахкамланган дарс ўқувчилар хотирасида узок сақланади ва шу мавзуга доир билимлар тизимини улар онгида муайян тарзда ривожлантирилади.

Уйга топшириқ бериш. Ҳар бир дарс давомида ўқитувчилар мавзу яқунланиб, мустахкамланадиган сўнг уйга топшириқ беришга ҳаракат қиладилар. Зеро, мактаб таълимида уйга бериладиган топшириқларнинг ўрни ва аҳамияти катта. Чунки, мактабда 45 минутлик дарс вақтида ўқувчи тўла ва мукамал билим олишга улгурмайди. Уйга бериладиган топшириқлар ўқувчиларни мустақил ишлашга ўргатади, масъулиятни сезадиган қилиб тарбиялайди. Уйга бериладиган топшириқлар уларнинг ёш хусусиятларига ва мавзунинг мураккаблик даражасига қараб танланади. Масалан, агар дарс жараёнида мавзу яхши ўргатилмаган ва уйга топшириқлар кўп ва тушунарсиз бўлса, ўқувчи уни қилишга ва бажаришга интилмайди. Уйга бериладиган топшириқлар ўқувчиларнинг фанга бўлган қизиқишларини орттириши, мустақил фикрлаш қобилиятларини чархлаши лозим.

“Қозоғистон Республикаси” мавзуси ўтилгандан сўнг ўқувчиларга қўйидаги савол ва топшириқларни уйга вазифа қилиб бериш мумкин.

- 2005 йилга келиб Қозоғистон Республикасида аҳоли сони камайганлигига сабаб нима деб уйлайсиз

- Сизнинг яшаб турган жойингиз аҳолисининг меҳнат ихтисосликларини қўйидаги режа асосида ёзинг__

- а) хўжаликда кўпчилик шуғулланаётган ихтисослар.
- б) миллий касб-корликлари ва уларнинг қўлланиши.
- в) вилоятингиздаги олий ва ўрта махсус ўқув юртлари.

Қозоғистон Республикаси ёрдамида региондаги йирик ўрта ва кичик шаҳарларни айтинг.

Уйга берилган топшириқларнинг жавоблари ҳар бир дарсда назорат қилиниб, яхши жавоб берган ўқувчилар бошқаларга ўрнак қилиниши керак.

Хулоса

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, мактаб география таълимида ўтиладиган барча мавзуларнинг ўзига хос жиҳатлари ва аҳамияти бор. Мактабларда бошланғич география, табиий география таълимида сўнг иқтисодий ижтимоий географиянинг тармоқлари бўйича билим берилади. Ўқитиладиган мавзулар дарсдан дарсга ўтган сари мураккаблашиб ва долзарблашиб боради. Ҳозирги замон тараққиёти, фани ривожланиб бораётган бир пайтда мактабларда ўзига хос таълим жараёнини ташкил этиш, ўқувчининг билим олиши учун турли воситалардан фойдаланишга ўргатиш муҳим масаладир.

Ўқувчининг эркин фикрловчи шахс сифатида тарбиялаш ва уни маълум бир мутахассисликлар бўйича йўналтиришда география фанининг ҳиссаси катта. Шу билан бирга бу фанни замонга мос равишда ривожлантириш, фан техника тараққиёти ютуқларидан баҳраманд этиш ҳар бир географнинг вазифасидир. Мактабларда ўқитиладиган ҳар бир мавзуларнинг мақсади ва мазмунини очиб беришга, ноанъанавий дарс турларини жорий этишга эришмоқ зарур.

Мен ўз малакавий битирув ишимда 9-синфларда ўқитиладиган “Қозоғистон Республикаси” мавзусининг мактаб географиясида тутган ўрни ва аҳамиятини, мавзуни ўқитишнинг таълимий, тарбиявий, ривожлантирувчи мақсадларини, мавзуни ўқитиш методларини, дарс ташкил этиш турларини, мавзуни мустаҳкамлаш ва уйга топшириқлар бериш йўл-йўриқларини, дарс ўтиш жараёнида карта, диаграмма, график, схема, жадваллардан фойдаланишнинг аҳамиятини ёритиб беришга ҳаракат қилдим.

Бу битирув ишини ёзиш давомида ўзбек олимларидан А.Солиев, П.Мусаев, О. Муминов, О. Отамирзаев, Р. Қаюмов, Р. Қурбониёзовларнинг асарлари, энциклопедиялар, президентимиз И. А. Каримов асарларидан фойдаландим.

Мактабларда ўқитишни ташкил қилиб янгича дарслар ўтиш тўғрисидаги ўз фикрларимни баён этдим. Бу менга келажакда мактабда ҳар бир мавзу

юзасидан турли изланишлар олиб боришимга, билимимни янада чуқурлаштириш учун ҳаракат қилишимга туртки бўлди.

Мен малакавий битирув ишимни ёзишимда менга яқиндан қўмак берган кафедра профессор-ўқитувчиларига ўз минатдорчилигимни билдираман.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. “Юксак маънавият – енгилмас куч” асари Т., “Ма’навият”. 2008 й.
2. Каримов И. А. “Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида, хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” Т., “Ўзбекистон”. 1997 й.
3. “Олий таълим” меъёрий ҳужжатлар тўплами. “Шарқ” нашриёт матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. Тошкент 2001 й.
4. “Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури” 3-сон “Шарқ” нашриёт матбаа концерни. 1999 й.
5. Асанов Г., Набихонов М., Сафаров И. “Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси”, Т., “Ўқитувчи” 1994 й.
6. Атамирзаев О. Б. “Аҳоли ресурслари менежменти” фани маъруза матни.
7. Акрамов З. М., Мусайев Р. Г. ”Жаҳон мамлакатларининг иқтисодий ва ижтимоий географияси” 9- синф учун дарслик. “Меҳнат” 2001 й.
8. Мусаев П. Қ. ”Ўзбекистон иқтисодий географиясини ўқитиш” Т., “Ўқитувчи” 1987 й.
9. Мўминов О. ”География таълими методикаси” Т., “Ўқитувчи”. 1986 й.
10. Муллажонов И. Р., “Население Узбекистана” 1989 й.
11. Солиев А. С. “Шаҳарлар географияси” маъруза матни. Т., 2000 й.
12. Қурбонниёзов Р. ” География ўқитиш методикаси” Урганч. 2001 й.
13. “Ўзбекистон Республикаси ” энциклопедияси. Т., 1996 й.
14. Страны Центральной Азии в современном мире Статистический сборник. Ташкент, 1994
15. www.ziyounet.uz
16. www.nuu.uz
17. www.connect.uz
18. www.gov.uz
19. www.gov.uz

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛЫҚ ТӘЛІМ УӘЗІРЛІГІ
НАУАЙЫ МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТЫ

“ТАБИҒАТТАНУ” ФАКУЛЬТЕТИ

“ГЕОГРАФИЯ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БІЛІМ НЕГІЗДЕРІ”

ТӘЛІМ БАҒЫТЫ 4-КУРС ТАЛАПКЕРІ

БОЛИСОВА АҚБАЯН АБДУЛЛАХАНОВАНЫҢ

КӘСІПТІК БІТІРУ ЖҰМЫСЫ

ТАҚЫРЫП: Жалпы білім беру мектептерінің 9-сыныптарында
“Қазақстан” тақырыбын оқыту методикасы

Ғылыми жетекші: аға оқыт. Ё.Р.Буранов

Науайы-2014

МАЗМҰНЫ

Кіріспе.	
I-бап: Қазақстан Республикасының жалпы географиялық сипаттамасы, демографиялық және шаруашылықтағы салмағы	
1.1. Қазақстан Республикасының географиялық орны, табиғи жағдайы, табиғи ресурстары және халқы	
1.2. Қазақстан Республикасының халық шаруашылық тараулары.	
1.3. Транспорт және сыртқы экономикалық байланыстары	
 II-бап. Жалпы мектептің 9-сыныбында Қазақстан Республикасы тақырыбын оқыту әдістері	
2.1. “Қазақстан Республикасы” тақырыбының мектеп география тәлімінде тұтқан орны және маңызы	
2.2. “Қазақстан Республикасы” тақырыбын оқытудың мақсаты және міндеттері.	
а) Тәлімдік	
б) Тәрбиелік	
в) Дамытушылық	
г) Ұлттық идеяны сіңдіру	
2.3. “Қазақстан Республикасы” тақырыбын оқытуда дәстүрлі емес сабақ әдістерін қолдану.	
2.4. “Қазақстан Республикасы” тақырыбын оқыту методикасы	
Қорытынды.	
Пайдаланылған әдебиеттер.	

Кіріспе

Республикамызда 1997 жылы қабылданға “Тәлім туралы” заң және “Кадрлер дайындау ұлттық дәстүрі” не сай жалпы орта тәлімнің барша тарауларында оқушыларды терең білім алу үшін талаптарын дамыту, оқушыларда еңбекке болған көнікпелерін, еркін пікірлеу қабілетін, кәсіп таңдауға және жалпы дәстүрлерді құрметтеу, өз Отанына, халқына садық, мейір-шапағатты етіп тәрбиелеу міндеттерін белгілейді. Бұл міндеттерді орындауда география тәліміде ерекше маңызға ие. Соның ішінде табиғи және экономикалық география пәндерін оқытуда, ұлттық дәстүрде қойылған міндеттерді орындау шексіз мүмкіншіліктерге ие екендігін тәжірибелер дәлелдеуде. Бұлардың барлығы география пәні оқытушысынан жоғары педагогикалық шеберлілік, өз жұмысында жетістік және кемшіліктерді анализдеуге, өз жұмыс тәжірибесін анализдеп қорытындылау, басқа оқытушылардың тәжірибесін қорытындылап және сапалы әдістер, методтардан өз жұмысында қолдануды талап етеді.

Мен осы кәсіптік бітіру жұмысымда жалпы тәлім мектептерінің 9-сыныбында “Дүние жүзі мемлекеттері экономикалық және әлеуметтік географиясы” пәнінде берілген “Қазақстан Республикасы” тақырыбын оқытуда география тәлімінде қолданылатын методтардан пайдаланған түрде жазуға әрекет еттім. Мұннан басқа мекетептегі педагогикалық практика уақытында өзлестірген көнікпе және тәжірибелерге таянған түрде тақырыпты оқытуда қолданылатын көргізбе құралдар, карталар, кестелер, графиктерден пайдаландым. Тақырыпты оқытуда жаңа педагогикалық технологиялардан, жаңа ахбороттарды жинау, интернет тізімі, газета-журналдардан падаланған түрде оларды анализдеуге әрекет еттім.

“Қазақстан Республикасы” тақырыбын үйренуде дамушы мемлекеттердің шаруашылықтағы даму себептерін, экономикалық мәдени жетістіктерін анализдеу мақсатқа сай болады. Кейінгі жылдардағы зерттеулер соны көрсетеді, ғылыми техниканың дамуы және әлеуметтік

тараолардағы жетістіктер, географиялық еңбек бөлінісі мазмұнына өз әсерін көрсетуде.

“Қазақстан Республикасы” тақырыбын үйренудің негізгілердің бірі Дүние жүзі мемлекеттері географиясы болып табылады. “Қазақстан Республикасы” тақырыбын үйренуде ең негізгі объекті дүние жүзі мемлекеттерінің шаруашылығында Қазақстан Республикасы да жетекші орынды иелейді. Мұнан басқа мемлекеттердің саяси-экономикалық тарихы, даму басқыштары материалдары бір-бірімен тығыз баланыста.

Жалпы тәлім мектептерінің 9-сыныбында “Қазақстан Республикасы” тақырыбын үйренуде оқулықта берілген білімдер, көнікпелер және дүниетану идеяларын топтастырған түрде үйреніледі. Себебі білім - әлеуметтік еңбек қажетті фактор болып, тақырыпты түсіндіруде мәліметтерді тіл жәрдемі менен белгілейді. Көнікпе болса жаттығу жасау нәтижесінде берілетін әрекеттер жиындысы. Бұл талант және көнікпе, жаттығу жасау және қайталау арқылы тәжірибеге айналады. Жалпы тәлім мектептерінің 9-сыныбында өтілетін “Қазақстан Республикасы” тақырыбын үйренуде оқушылар өз пікірі және ұсыныстарын практикада орындауға талпынады. Соның ішінде Қазақстан Республикасының дүние жүзі мемлекеттері менен өзара алып бара жатқан байланыстары туралы білім және көнікпелерді терең игереді. Оқытушы жағынан ұсынылған жоспар негізінде дайындалған кестелерді өз еркінше толтыру арқылы оқушыларда географиялық көнікпелерді қалыптастыру үлкен маңызға ие.

Менің “Жалпы тәлім мектептерінің 9-сыныбында “Қазақстан Республикасы тақырыбын оқыту методикасы” деп аталған кәсіптік бітіру жұмысым 2 бап, кіріспе, қорытынды, пайдаланған әдебиеттер тізімінен тұрады.

I-бап Қазақстан Республикасының жалпы географиялық сипаттамасы, демографиялық және шаруашылық өндірістері деп аталып, онда Қазақстан Республикасының географиялық орны, табиғи жағдайы, табиғи ресурстары

және халқы, шаруашылық тараулары, транспорты және сыртқы экономикалық байланыстары көріп шығылған.

II-бап Жалпы тәлім мектептерінің 9-сыныбында “Қазақстан Республикасы” тақырыбын оқыту методтары деп аталған болып, онда “Қазақстан Республикасы” тақырыбының мектеп 9-сынып география тәлімінде тұтқан орны және маңызы, “Қазақстан Республикасы” тақырыбын оқытудың мақсаты және міндеттері, Қазақстан Республикасы тақырыбын оқытуда дәстүрлі емес сабақ әдістерін қолдану, Қазақстан Республикасы тақырыбын оқыту методикасы анық түрде берілген.

Кәсіптік бітіру жұмысымды жазуда маған жақыннан жәрдем берген “География және оны оқыту методикасы” кафедрасы профессор-миннатдорчилигимни билдираман. Кәсіптік бітіру жұмысымды келешекте жалпы тәлім мектептерінің 9-сыныбында “Дүние жүзі мемлекеттері экономикалық және әлеуметтік географиясы” пәнінде өтілетін тақырыптарда қолдануға әрекет етемін.

I-бап: Қазақстан Республикасының жалпы географиялық сипаттамасы, демографиялық және шаруашылықтағы салмағы

1.1. Қазақстан Республикасының географиялық орны, табиғи жағдайы, табиғи ресурстары және халқы.

Бізге белгілі 21 ғасыр босағасында дүние жүзі саяси картасында бірқанша өзгерістер болып өтті. Сол өзгерістерден ең маңыздысы бұрынғы кеңес Одағының тарқалып кетуі және 15 та егемен мемлекеттердің жүзеге келуі. Солардың бірі дүние жүзі саяси картасында жүзеге келген Қазақстан Республикасы өзіне тән ерекшеліктерге ие.

Қазақстанның мәдениеті және тарихы көп жылдардан қалыптасқан және дамыған. Қазіргі Қазақстан аймағында ғасырдан алдыңғы 4-1 мың жылдықтарда тайпалар жайлау шаруашылығы менен шұғылданған. Ғасырымыздан алдыңғы 3-1 ғасырларда Хан мемлекеті жүзеге келген. Милодтың 6-8 ғасырларында Турк хандығы, Іле және Шу өзендерінде жасаған, кейіншелік Қарлуқлар мемлекеті (766-940) құрылған, өнершілік, сауда дамыды, қалалар (Тараз) пайда болды. Қазақстанның оңтүстігінде 8-10 ғасырларында ислам діні тарқалды, 9-11ғ асырларда Қазақстанның батыс және оңтүстік-батыс аймақтарында Ығыздар хандығы жоғалып, оның орнына Қораханийлер мемлекеті жүзеге келді. 1219-1221 жылдары Қазақстан манғолдар жағынан басып алынып және манғол болыстары құрылды. Кейін Амир Темур Тұхтамысқа қарсы жүріс бастайды (1391й), кейін арадан 200 жыл өткеннен кейін, Абдуллахан II және далалы Қыпшаққа жүріс бастайды. 14-ғасыр соңы 15-ғасыр басында Оқ Орда, Ноғай Орда, Өзбек хандығы сияқты бірнеше **мулқларға** бөлінеді.

Деректерге негізделіп, соны айту мүмкін, қазақ халқында Отаншылдық 1470 жылы қалыптасқан. Жетісу және Шу өзендері аңғарында қазақ сұлтандары Жәнібек және Кирейлер көп сандағы элаттарды “Қазақ” ұрығына бірлестірді. 16-ғасыр басында Қасымхан басшылығында (1511-1523 жылдары) Қазақ хандығы құрылады, шекаралары кеңейеді, қазақ эллатының қалыптасуы ақырына жетеді, халық саны артады. Хандықты Азия және

Қозғогистон Республикаси маъмурий-худудуий бўлиниши картаси

Еуропадағы мемлекеттер жақсы білген. Кеіншелік, Қазақ хандығы жүздерге бөлініп, Ұлы жүз (Жетісу), Орта жүз (Орталық Қазақстан) және Кіші жүз (Батыс Қазақстан) деп аталған. 1716 жылы Қазатлардың соңғы ханы Таукехан дүниеден өтуі менен Қазақстан аймағында егемен көп сандағы хандықтар жүзеге келді. 1729 жылы Жоңғар хандығы Ұлы жүздің көптеген бөлігін басып алады. Қауіп-қатер астында қалған Кіші жүз ақсақалдары 1721-1731 жылдары, 1731-1740 жылы Орта жүздің хан және сұлтандары Ресей патшалығына жолдама жасап, оларды Ресе құрамына қосып алуын сұрайды. Сұраныс қабылданып, Қазақстан аймағының оңтүстік бөліктері Қоқан және Хиуа хандықтары құрамына кіреді.

Қазақ мәдениетін, экономикасын дамытуда қазақ-орыс қарым-қатынастары үлкен маңызға ие. 1860 жылы орыстар Қоқан хандығы көршілерін жеңіп Жетісудың барша бөліктері Ресеге қосып алынды. Патша үкіметі 1867 жылы Түркістан генерал-губернаторлығы құрамында Жетісу және Сырдария уәлияттары, 1868 жыл Оренбүлрг генерал-губернаторлығы құрамында Ақмола және Семипалатинск уәлияттары құрылды.

1917 жыл ноябр–1918 жыл февралда Қазақстанда бұрынғы кеңес әкімшілігі орнатылды, 1920 жылы Қырғыз автоном уәлиятты, Қазақстан АССР (РСФСР құрамында) және 1936 жыл 5 декабрінен бастап Қазақстан ССР көрінісінде қалыптасқан еді. Қазақстан Республикасы астаналары ролін де әр түрлі дәуірлерде әр түрлі қалалар өтеді. Бұлар Оренбүлрг (1920-1925 жж), Қызылорда (1925-1929 жж) және Алматы (1929-1998 жж.). Соңғы астанасы болып б Астана (алдыңғы Ақмола) қаласы таңдалды.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы әкімшілік аймағы құрамында 14 област бар, олар бес экономикалық ауданға бірлестірілген. Қазақстан Республикасының жалпы көлемі 2 724 900 км², жалпы көлемі бүкіл жер жүзі көлемінің 2% ін, Азия бөлігінің 6,1% ін, белдеу аймағының 2/3 бөлігінен көбірегін құрайды. Үлкендігіне қарай ол ТМД да Ресейден кейін - 2, дүние жүзінде болса 9 орынды иелейді. Бірақ халқының саны (16,2 млн. адам 2013 жыл) на қарай ол ТМД да - 4, дүние жүзінде болса 52 орында тұрады.

Қазақстанның географиялық орны да өзіне тән. Ол Еуропа материгінің орталығында, Орталық Азия белдеуінің солтүстігін иелейді. Оның аймағы Ресей Федерациясы және Түркияға ұқсас Еуропа және Азия бөліктері бойлап жайласқан. Республика аймағы солтүстіктен оңтүстікке 1800 км, батыстан шығысқа қарай 3000 км-ге созылған және құрлықта 5 мемлекеттер (Ресей, Қытай, Қырғызстан, Өзбекстан және Түркменстан) менен шекаралас. Шекараларының жалпы ұзындығы 13 331 км-ді құрайды. Сондай-ақ, 600 км қашықтықта Ресей, Азербайжан, Түркменстан менен Каспий теңізі арқылы да шекараларға ие. Республиканың экономикалық географиялық орны өте қолайлы. Орта Азия мемлекеттері солтүстік, батыс және шығыс пенен байланыстырушы негізгі темір жол және автомобиль жолдары үстінде орналасқан. Басқа түрде айтқанда, Қазақстан Ресей, Қытай және Жапония және Батыс Еуропа мемлекеттері менен ең қолайлы байланысу мүмкіншіліктеріне ие. Оның Каспий теңізі менен тұтасқан **ИГҰ** қолайлықтарын асырады.

Табиғи жағдайына қарай Орта Азия республикаларынан бірқанша айырмашылық етеді. Жер бедерінің ерекшеліктеріне қарай оның аймағы негізінен тегістіктерден (2/3 бөлігі) құралған. Қалған 1/3 бөлігі таулар және тегіс таолардан тұрады. Жалпы республиканың батыс, солтүстік және орталық бөліктері тегістіктер менен иеленген. Негізгі таулары солтүстік-шығыс жақтағы Рудалы Алтай, оңтүстік-шығыс және оңтүстік шекаралар бойлап Жоңғар Алатауы, Тарбағатай, Тяньшан таулары жоталары, Қаратау және республика орталық белдеуі бойлап батыстан шығысқа қарай созылған. Қазақстан тегіс таулары, солтүстіктен оңтүстікке қарай созылған Муғоджар (Орал тауының оңтүстік жалғасы) және республиканың шеткі оңтүстік-батыс бөлігіндегі Маңқыстау, бұл үлкен өлкенің негізін тау және тегіс таулар құрайды. Оның рельефі экономикалық-географиялық жақтан қарағанда, үлкен ерекшеліктерге ие. Басқаша айтқанда, аймақты экономикалық өзлестіруде (еркін алқаптарға айналдыру, жолдар, халық пункттері,

кәсіпорындар құруда және басқалар) артықша қиыншылықтар келтіріп шығармайды.

Климаты әр түрлі объектив себептерге (аймақтың үлкендігі және батыс, оңтүстік-батыс немесе солтүстік жақтардан табиғи тосықтарға ие еместігі және басқалар) қарай әр түрлі, кескін континентал ерекшеліктерге ие.

Жаз негізінен ыстық, июль айының орташа t° сы оңтүстік аудандарда $+26^{\circ}$ дан, солтүстікте $+19^{\circ}$ қа дейін болады, максимум $+46^{\circ}$ қа жетеді. Жазы республиканың солтүстік және шығыс аймақтары және биік тауларды есепке алмағанда, жауын-шашынсыз құрғақ өтеді. Қыста болса Ресейдің солтүстік аймақтарынан қалыспайтын дәрежеде қатты болады. Янжәнерь айының орташа t° оңтүстікте -5° тан солтүстікте -20° қа дейін болады, минимум -48° дан -53° қа жетеді. Суық болмаған күндер солтүстікте 110 күннен оңтүстікте 190 күнге дейін созылады. Орташа жауын-шашын көрсеткіштері республиканың батыс және оңтүстік-батыс тегіс шөл аймақтарында 100 мм ден, солтүстік және солтүстік-шығыс аудандарына қарай көбейіп барады және 300 мм ден 600-700 мм ге дейін. Жауын-шашын негізінен биік таулар аймақтарында ең көп түседі. Табиғи жағдайдың мұндай ерекшелігі республика аймағында негізінен кеңдік болып (солтүстіктен оңтүстікке қарай) орман-дала, дала, жартылай шөл және шөл табиғи географиялық зоналардың келіп шығуына себеп болған. Табиғи, бұл зоналар экономикалық географиялық жақтан әр түрлі маңызға ие. Соның ішінде, орман-дала, дала және тау алды зоналары егіншілік (негізінен табиғи ылғалдылық негізінде) үшін, басқа зоналар болса шаруашылық үшін маңызды.

Табиғи ресурстарға Қазақстан өте бай. Соның ішінде табиғи минерал ресурстар көлемі және әр түрлілігі бойынша. Ол ТМД мемлекеттері ішінде мыс, қорғасын, сынап, күміс, вольфрам, висмут, ванадий, барий қорлары бойынша бірінші, мұнай, молибден, кадмий, боксит, фосфорит, асбест қорлары бойынша екінші, көмір, темір рудасы, көптеген түрдегі минерал құрылыс материалдары қорлары бойынша үшінші орынды иелейді. Бұл,

Қазақстанның дүние жүзінде иелеген орны өте жоғары екендігін көрсетеді. Қазіргі уақытта Қазақстанда 100 ден артық көмір, 200 ден артық мұнай және табиғи газ, 200 ден артық мыс және 1000 ден артық әр түрлі басқа түсті металл кендері бар екендігі анықталған.

Қазақстан жанылғы минерал ресурстары менен де жақсы тәмінделген. Көмірдің жартысы тас көмір, қалған бөлігі болса қоңыр көмір. Қазақстанда дүние жүзі көмір қорының 3,3% топталған. Республика көмір қазып алу бойынша дүние жүзінде сегізінші орында. Көмірдің республика аймағындағы қоры 176,6 млрд т.

Қарағанда көмір бассейні республиканың барлық кендеріне салыстырғанда ең маңызды. Ол жалғыз кокстелетін көмір кені және негізінен шахта әдісінде қазып алынады. Онда 51 млрд т. Қор жиналған. Бассейіннің жалпы көлемі - 3 мың км², тереңдігі - 50-300 м, қалыңдығы 1,5-15 м. Қарағанда көмір бассейніне - Абай, Шахта, Шахан және басқа көмір кендері кіреді.

Екібастұз көмір бассейні көмір қабаттарының қалыңдығына және жер бетіне жақын жайласқандығына қарай қазып алуда ең жақсы қолайлықтарға ие. Көмір бассейнінің ұзындығы 13 км және ені 6 км, көмір қабатының қалыңдығы -100-120 метрді құрайды. Оның жалпы қоры 12 млрд тонна. Екібастұзда жылына 50 млн т. көмір қазып алушы дүние жүзіндегі ірі ашық карьер “Богатир” кені жұмыс алып барады. Соны менен бірге құрамында “Орталық”, “Шығыс”, “Солтүстік”, “Степной” ашық әдісте қазып алушы кендері де бар. Екібастұзға жақын жерде республиканың үшінші көмір бассейні – Мойкұба (қоры 10 млрд т., соның 2 млрд т.сын ашық әдісте қазып алу мүмкін) жайласқан. Төртінші ірі қоңыр көмір бассейні Убаган (қоры 40 млрд т.) Қостанай уәлиатында жайласқан болып, Торғай жолы бойлап негізінен солтүстіктен оңтүстікке қарай 800 км ге созылған және 65 м ге дейін қалыңдыққа ие. Сондай-ақ, Кендерлі, Белокаменное (Шығыс Қазақстан уәлиаты), Қалжат, Қоржанкөл, Лангар сияқты көмір кендері де бар.

Қазақстан мұнай қорлары бойыншада Орталық Азияда ең бай

мемлекет. Негізгі кендері Орал-Эмба-Ақбота және Манғышлақ (Манғыстау) мұнай-газды аймақтарында орналасқан. Анықталған қорларына қарай мұнай 3,2 млрд т. ны және табиғи газ 6 трлн м³ ны құрайды. Қазіргі уақытта 60 кен қызмет көрсетпекте.

Республикада алғашқы мұнай кендері XX ғасыр басында анықталған (Доссор-Мака́т-Эмба), 60 жылдан бастап Манғышлақ (Жетібай, Узень, Тасболат сияқты) кендерінен пайдалану басталды. Олардың мұнайы жеңіл, ұшушы бірікпелерге өте бай, соны менен бірге құрамында смола және парафин бірікпелері көп (50%). 70-80 жылдары Бұзачи, Теңіз, Қаламқас, Қаражанбас, Қызыл Орда уәлиятында Қумкөл кендері анықталды. Бұлар арасында өзінің қорының үлкендігіне қарай Теңіз дүние жүзіндегі ең ірі бірінші бестікке кіреді. Соңғы жылдары бірқанша газ кендері де анықталған. Бұлар Үстірттегі Жоман, Қоянкұлақ, Жаксы Қоянкұлақ, Шөмішті, Ақкөл, Қызылай және Манғытлақ жарты аралы оңтүстігіндегі Оймаша кендері. Қазақстанның мұнай және газ кендері қорлары көптігіне қарамай орналасқан орны бірқанша қолайсыздығы менен ажыралып тұрады. Олар халық ең сирек және құрғақ батыс ауданларда, негізгі өндіруші ауданлардан өте ұзақта орналасқан.

Металл рудалы минерал ресурстары бойынша Қазақстан тек ТМД да, бәлкі дүние жүзіндегі ең бай мемлекет болып табылады. Соны менен бірге ол қара және түсті метелдарға бай.

Соның ішінде түсті металл рудалары әр түрлілігіне және қорына қарай жеке ажыралып тұрады. Қазіргі уақытта 74 мыс кені анықталған. Олар Жезқазған, Саяк, Қоңырат, Бозшакөл, Шатыркөл және басқалар.

Полиметалл кендері арасында Зирян, Өскемен, Лениногорск, Змейногорск, Белоусов (Шығыс Қазақстан), Текелі, Ащысай ең үлкендері болып табылады. Сондай-ақ, боксит (Арқалық, Торғай), хромит (Донское), вольфрам, молибден, күміс, алтын, никель сияқтылардың да ондаған кендері мемлекеттің әр түрлі аймақтары бойлап жайласқан.

Қазақстан Орта Азия мемлекеттері ішінде темір рудалары қорларына бай және ие болған мемлекет болып табылады. Оның үлесіне ТМД мемлекеттері жалпы қорының 17% туры келеді. Қостанай уәлиатында Соколов-Сарбай, Качар, Аяк, Лисаковский, Орталық Қазақстанда Атасу, Қаражол, Солтүстік Арал бойы сияқты темір рудалары кендері ең маңызды. Сондай-ақ республика марганец кендеріне (Жезді) де өте бай.

Химиялық минерал ресурстары да әр түрлі және бай. Мұндай әр түрлі ресурстардың негізін фосфорит кендері құрайды. Қаратау фосфорит бассейні қоры және сапа көрсеткіштеріне қарай ТМД да емес, Дүние жүзіндегі ең ірі кендері болып есептелінеді. Мұннан басқа Ақтөбе (Актюбинск) фосфорит кені де республика шаруашылығында ең маңызды.

Қазақстанда тұз минерал байлықтары өте әр түрлі және кең географияға ие. Тұз қоры сондай дәрежеде үлкен, оларды егер республика аймағына жазып шықса, 70 см лік қабатты құраған болар еді. Тұздардың дерлік барша түрлері бар. Олар ішінде асбест (Жетіқара), графит, слюда, флюорит, доломит, әктас сияқтылар ерекше маңызға ие.

Басқа түрдегі табиғи ресурстардан Қазақстан дерлік барша түрдегі таусылмайтын ресурстар (күн радиацияси, жел, геотермал сияқтылар) ға да бай. Қазақстанның ең қажетті байлықтарының бірі жер ресурстары (270,1 млн га) болып, ол көрсеткіштеріне қарай ТМД ғы ірі республика болып табылады. Бұл жердегі жер көлемінің 82 % і ауыл шаруашылығына жарамды жерлер болып табылады. Оның 190 млн га жайлаулар, 30,2 млн га жыртылған жерлер. Қазақстан жыртылған жерлер көлемі бойынша дүние жүзінде алтыншы орында тұрады. Жайлаулары көлемі бойынша дүние жүзінде төртінші орында. Су ресурстарына онша бай емес. Жалпы климат ерекшеліктеріне байланысты су бассейіндері өзгеріп тұрады. Мемлекетте ішкі су ресурстары 115,3 млрд м³ ді құрайды. Оның 60,4 млрд м³ су қоры республика аймағында, 54,9 млрд м³ су қоры болса көрші мемлекеттер аймағынан кіріп келеді. Қазақстан аймағындағы ішкі су қорының 62 % і

Оңтүстік Қазақстанға, 30 % і Солтүстік Қазақстанға, 4,8 % і Орталық Қазақстанға, қалған бөлігі болса басқа аймақтарға тиісті.

Қазақстанда жалпы саны 85 мыңға жақын өзен, 48 мыңнан артық көлдер бар. 8 мыңға жақын көлдердің ұзындығы 10 км-ден асады. Көлдердің жалпы көлемі 45 мың км², оның 94 % нің көлемі 1 км²- ден аспайды. Балхаш, Зайсан, Алакөл, Теңіз, Силети, Сасықкөл, Қушмурун, Марқакөл үлкен көлдер болып табылады.

Жер жүзінің тек 4 % бөлігі (11 млн га) орманды аймақтар болып табылады. Сондай-ақ, рекреация ресурстарының мүмкіншіліктері де үлкен. Әр түрлі табиғи ландшафттар, көлдер (олардың саны 40 мыңнан артық), минерал су деректері және емдік балшықтар және басқалар республика рекреация ресурстарының негізін құрайды.

Халқы және еңбек ресурстары. Қазақстан Республикасы халқы ТМД мемлекеттері ішіндегі көп ұлтты мемлекеттердің бірі. Ресмей мәліметтерге қарай, онда 110 нан артық ұлт өкілдері жасайды. Мұның негізгі себебі халқының өзіне тән динамикасының болуы. Оның халқы саны төмендегіше өзгеріп барды (млн. адам есебінде): 1926 ж. – 6,0; 1939 ж. – 6,1; 1959 ж. – 9,3; 1979 ж. – 14,7; 1989 ж. -16,5; 1995 ж. – 16,7; 1997 ж. – 15,9; 2006 ж. – 15,2. Мұнда 1939-1959 жж. және 1959-1979 жж. арасында халқы саны жағынан өте жоғары суреттерде өскен. Бірінші дәуірде ауыр ұрыс жылдары болғанына қарамастан бұл жағдайдың бұзылуына себеп, бұрынғы Одақтың Батыс және Орталық аудандарында бірқанша өнеркәсіп орындары және халықтың эвакуация етілгені. Екінші басқышта халықтың тез көбейгендігі себебі, бұл дәуірде Қазақстанда кең көлемде қорғау және боз жерлерді өзлестіру жұмыстарының жалғасқаны және ең қажет Батыс аудандардан миллиондаған әр түрлі ұлт өкілдерінің бұл республикаға көшіріп әкелінгені. Екінші себеп, II дүние жүзі ұрысынан алдын, соның ішінде одан кейінгі уақыттары Қазақстанда көптеген жер асты кендерінің өзлестірілгені және жаңа өнеркәсіп орындарының іске түсуіне себепті еуропалық ұлт өкілдерінен мыңдаған адам көшіріп келінген. Үшінші себеп, Қазақстан 30-жылдар аяғы

және 50-жыллар басында жүзеге асырылған жалпы репрессия етілгендердің бірқанша бөлігін қабылдаған.

Солай етіп, бұл жағдайлар тек Қазақстан халқының сан жағынан тез көбейюіне, соны менен бірге халқының ұлттық құрамының күрделенуіне де алып келді. 1989 жылы халық тізімі мәліметтеріне қарай, республика халқының ұлттық құрамында қазақтар 39,7% (1959 жылы 30,0%), орыстар 37,8% (42,7%), украиндар 5,4% (8,2%), немистер 5,8% (7,1%), өзбектер 2,0% (2,5%), басқа ұлт өкілдері 9,3% (9,5%) ті құрады. Көрініп тұрғандай, халықтың ұлттық құрамы динамикасында 1959 және 1989 жыллар аралығында еуропалық ұлт өкілдері үлесі кемейіп, жергілікті ұлт өкілдері үлесі артып барған. Мұның себебі бұл ұлттық топтарда халық табиғи көбею көрсеткіштерінің әр түрлі болуы, яғни жергілікті ұлт өкілдерінің туылу көрсеткіштері бірқанша жоғары және еуропалық лттарда болса, керісінше, төмен болғандығы.

1999 жылғы мәліметтер бойынша республикадағы қазақтардың саны 7985 мыңды құрайды (республика халқының 53,4% і). Қазіргі уақытта республика халқының 57,2% ін қазақтар құрайды (2006 ж). Қазақтар негізінен республиканың оңтүстігінде және батысында орналасқан. Бұл көрсеткіштер бойынша қазақтар Қызыл Орда уәлиятында жалпы халықтың 94% ін, Атырау уәлиятында 89% ін, Манғыстауда 79% ін, Оңтүстік Қазақстанда 68 % ін құрайды. Ауылдық жерлерде халықтың 9 % ден артық қазақтар жасайды. Мемлекетте қазақтардан кейінгі ең көп диаспора-орыстар, республика халқының 27,2% ін (5 млн га жақын) құрайды. Украиндар 3,1% (469,4 мың), немістер 1,6%, өзбектер 2,7%, татарлар 1,6% ке , сондай-ақ 2,6% басқа ұлт өкілдері құрайды. Бүкіл дүние жүзі қазақтарының жалпы саны 12,5 млн нан артық. Дүние жүзіндегі 3 мыңнан артық халықтардың ішінде демографтардың айтуынша, саны жағынан қазақ этносы 70 орында. Қазақтардың 4 млн. нан артығы республикадан сыртта дүние жүзі бойлап 54 мемлекетте жасайды.

Халықтың аймақтық орналасуы табиғи жасау жағдайы және территориялық экономикалық жақтан өзлестіру дәрежесіне байланысты. Соңғы мәліметтерге қарай Қазақстан халықының орташа тығыздығы әр 1 км көлемге 5,5 адам туры келеді. Бұл ТМД да ең төмен көрсеткіш болып табылады. Оңтүстік және Солтүстік Қазақстан интенсив егіншілік аудандарында халықтың орташа тығыздығы ең жоғары 22-25 адамға туры келеді. Бірақ Батыс және Орталық Қазақстанның шөл аймақтарында бұл көрсеткіш әр бір км² қа 1-2 адамнан артық емес.

Қазақстанда урбанизация дәрежесі Орталық Азияда ең жоғары. 2010 жылы жалпы халықтың 57,0% қалаларда, қалған бөлігі болса ауылдарда жасаған. Жалпы республикада урбанизация процесі өте тез баруда. 1926 жылы қала халықының салмағы 9% ті құраған еді.

Қазіргі уақытта Қазақстанда 86 қала, 200 шамасында қалашық бар. Мемлекетте бір ғана миллионер қала Алматы қаласы (1 млн 175,4 мың) бар. Үлкен қалалар қатарына Қарағанда (518 мың), Астана (750 мың) кіреді.

Республикада халықтың 59,2% (2010 ж.) еңбекке жарамды жастардан құралған. Бірақ Қазақстан аймағында еңбек ресурстарына әрдайым талап артады. Халықтың еңбекке жарамды бөлігі бұрынғы кеңес Одағы дәуірінде 16-дан 60 жасқа дейін еркектер, 16-дан жасқа дейін әйелдер құраған болса, қазір 16-дан 63 жасқа дейін еркектер, 16-дан 58 жасқа дейін әйелдер еңбек ресурстары болып табылады. Республикада халықтың 48,2 %-ін еркектер, 51,8 %-ін әйелдер құрайды.

Ікесте

**Қазақстан Республикасында халықтың тармақтар бойынша үлесі
(%-есебінде)**

№	Экономикалық тармоқтар	көрсеткіштер
1.	Өнеркәсіпте	24
2.	Ауыл және орман шаруашылығында	14
3.	Құрылыста	8
4.	Транспорт және байланыста	11
5.	Сауда және жалпы ауқаттану	5
6.	Тәлім тарауында	15

7.	Денсаулықты сақтауда	8
8.	Басқа тараоларда	15

Дерек: Ахметов Е.А. және басқалар. Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік географиясы.

1.2 Қазақстан Республикасының халық шаруашылық тараулары

Қазіргі Қазақстан республикасы экономикасы (халық шаруашылығы) индустриал-аграр характерга ие. Тарихи дәуірлер уақытында негізгі көшпелі шаруашылық пенен айналысып келген, бұл өлке шаруашылығында ХІХ ғасыр аяғында, ресмей мәліметтерге қарай 7% халық шаруашылық және 18% халық егіншілік пенен шұғылданып келген. Бұрынғы Одақ дәуірінде Қазақстанның бай табиғи байлықтарын өзлестіру нәтижесінде қазіргі дәуір өнеркәсібінің негізгі тармақтары пайда болды, транспорт-коммуникация және қалалар құрылды. Республика соңғы уақыттарда бұрынғы кеңес Одағына 40% сынап, 60% қорғасын, 90% сары фосфор, 95% хром рудасы, 35% ке жақын мыс және басқа түрдегі өнеркәсіп өнімдерін жеткізіп берген.

Өнеркәсібі. Республика шаруашылығының жетекші тарауы өнеркәсіп саласы. 2010 жыл мәлеметіне қарағанда құрамы және олардың өнімдер істеп шығару көлеміне қарай (% есебінде) тұтқан орны төмендегіше: жанылғы-энергетика 26,6%, металлургия 26,1%, химия және мұнай-химия 4,0%, машина жасау және металл жасау 5,4%, құрылыс материалдары, айна және шыны-жасау 5,5 %, орман, ағашты қайта жасау және целлюлоза-қағаз 2,4 %, жеңіл өнеркәсіп 12,1% және азық-түлік өнеркәсібі 17,9 %.

Өнеркәсіп салалары құрамы және олардың экономикада тұтқан орны көрсеткіштері бойынша, Қазақстан өнеркәсібінің таяныш тармақтары жанылғы-энергетика және металлургия комплексі екен, олар жалпы өнеркәсіп өнімдерінің 53% ін дайындап береді. Өте баяу дамыған тармақтары болса халықтың күнделікті тұтынушы өнімдерін істеп шығаратын жеңіл және азық-түлік өнеркәсібі болып табылады. Олар біргелікте өнеркәсіптің 30% өнімін береді.

Жанылғы-энергетика өнеркәсібі. Жанылғы өнеркәсібі ішінде көмір өнеркәсібі ең маңызды саналады. Ол жылу электростанция (ЖЭС) лары, металлургия, химия, коммунал қызмет салаларының дамуында қажетті база болып қызмет етеді. Қарағанда, Екібастұз және басқа көмір кендерінен жылына 80 млн т. (2008 ж.) көмір қазып шығарылуда. Қазып алынатын

көмірдің 95% астамы аттары аталған ең үлкен бассейндер жеткізіп беруде. Соның ішінде Екібастұз бассейнінің үлесіне қазып алынатын көмірдің жартысынан көбі туры келеді және одан ең арзан бағадағы энергетик көмір қазып шығарылуда. Экономикалық анализдер бойынша, Екібастұз бассейні негізінен жалпы қуаты 20-25 млн кВт жылу электр станцияларын жанылғы менен тәміндеуі мүмкін. Жекеленген түрде электр станцияларының қуаты 3-4 млн кВт және одан да жоғары болуы мүмкін. Қазіргі күнде бұл аймақта бірнеше үлкен электр станциялары бар. Екібастұздың энергетик көмірі менен Солтүстік Қазақстан, Батыс Сібір және Оралдың 20-дан астам ЖЭС лары істеп келуде.

2-кесте

Қазақстан Республикасында көмір және мұнай қазып алу динамикасы
(млн. т. есебінде)

Жылдар	көмір	мұнай	Жылдар	көмір	мұнай
1918	0,09	286	1976	93,7	25820
1940	7	697	1989	138	30648
1950	17	1810	1998	80	45309
1960	32,4	18656	2000	72,4	50630
1970	61,5	19882	2005	80,4	59400

Дерек: Ахметов Е.А. және басқалар. Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік географиясы

Екібастұз бассейніндегі “Богатир”, “Оңтүстік”, “Шығыс” ашық әдісте қазып шығаратын карерлар істеп шығару қуатын және де асыру және Майкүбе бассейнінде ашық әдісте көмір қазып алуды жолға қою шаралары бойынша жұмыстар алып баруда.

Мұнай өнеркәсібі- республика экономикасына индустрластырудың алғашқы жылдарынан бастап қызмет көрсетіп келуде (Эмба-Доссар-Макат мұнай бассейні). Бірақ оның дамуы 60-жылдар орталарынан бастап Манғышлақ мұнай-газ бассейнінің өзлестірілуі менен жедел дамыды. 70-жыллар орталарынан бастап Батыс Қазақстан, Қызыл Орда, Ақтөбе областларында жаға кендердің іске түсірілуі менен саланың мүмкіншіліктері және де кеңейді.

Алғаш өзлестірілген Эмба-Доссар бассейні мұнайы сапалы, Манғишлақтың Өзені, Жетибай, Жаңа Өзен, Қаражанбас, Қаламқас сияқты кендерінен смола және парафинге бай, соны менен бірге бағалы матор майларын (ең төмен температураларда да өз сапасын өзгертпейді) беру қасиетіне ие болған мұнай қазып шығарады. Ең үлкен Теңіз, Қарашығанақ сияқты кендерден құрамында алтын күкірт бірікпелері көбірек мұнай қазып алынады. Жалпы алғанда Қазақстанда мұнайдың 14-ге жақын бассейндері бар. 1993 жыл Қазақстан Республикасы және “Шеврон” компаниясы бірлесуінде “Теңізшевройл” бірлестігі құрылған, Теңіз және Королёв мұнай кенін өзлестіру басталды. Теңіз мұнайын экспорт ету мақсатында 2001 жыл ұзындығы 1580 км Теңіз – Новороссийск мұнай құбыры іске түсірілді.

Бұл мұнай, аймағы сондай табиғи газ байлықтарын өлестіруде бірқанша мәселелерге ие. Олар:

- 1) Мұнайлы аудандар республиканың негізгі тұтынушы ауданларынан әлдеқайда ұзақта, оның шеткі батыста жайласуы;
- 2) Бұл аудандардың табиғи жағдайы бірқанша күрделі және халық онда сирек орналасуы себепті, еңбек ресурстары менен тәміндеу бірқанша қиын;
- 3) Кендерді, кәсіп орындарды, ол жерлерде жасайтын халықтың пайдаланатын суы және басқа жасау тәріздері менен тәміндеу мәселелері бірқанша қиын және басқалар.

Қазып алынатын мұнай, құбырлар және кемелерде Ресейдің Орск, Саратов, Самара, Солтүстік Кавказ мұнайды қайта өңдеу орталықтарына жіберіледі. Республика пайдалану үшін ткеректі мұнайды құбырлар арқылы (Омск –Павлодар–Шымкент) Батыс Сибірден әкеледі. Қазақстанда Атырау (Гурьев), Павлодар, Шымкент қалаларында мұнайды қайта өңдеу кәсіп орындары бар.

Қазақстанда Каспий шельфтері менен қосып есептегенде 6 трлн м³ газ қоры бар. Газ қорлары Атырау–Эмба аймағында серік газ қорлары, Маңғыстау жарты аралындағы Тенге, Устюрт кендерінде табиғи газ қорлары

сапасы жақсы. Негізгі үлкен газ кендері Қарашығанақ, Имаш, Жанажол, Батыс Прорва, Ташбұлат, Шынар, Өзен және басқалар. 1980 жылдан бастап Батыс Қазақстанда Қарашығана кені әске түсірілді. Ол Қазақстан газ қорының 70 % ін құрайды. Бұл кенді өзлестіру үшін дүние жүзінің ЭНИ (Италия), Бритишгаз, Шеврон Тексако (АҚШ) және Лукойл (Россия) сияқты үлкен компаниялары қатынасуда. Қарашығанақ кенін іске түсіруде 9 млрд доллар шет ел инвестициясы жұмсалған. Одан алынатын қаржы 65 млрд АҚШ доллар, соның 47 млрд АҚШ доллары Қазақстанға, 18 млрд АҚШ доллары қатынасушы компанияларға тиісті. Қарашығанақта қуаты 5 млн т. мұнайды қайта өңдеу заводы және қуаты 5 млрд м³ газды қайта өңдеу заводы іске түсірілуі жоспарлануда. Қазір Қарашығанақтан Ақсай – Қызыл Октябрь – Қостанай – Астана газ құбыры тартылуда. Атырау облысында Теңіз мұнай кенінде және Жаңа Өзен қаласында газды қайта өңдеу заводы жұмыс алып баруда. Қазақстанда қазіргі уақытта газды қайта өңдеу көлемі–7 млрд м³ ті құрайды, бұл жағынан дүние жүзінде 25 орында. Республиканы газбенен тәміндеу үшін Түркіменстаннан 6,8 млрд м³, Өзбекстаннан 7,2 млрд м³, Ресейден 2 млрд м³ газ алады. Қазақстанда газдан пайдалану істеп шығарудан 2 есе көп. Соңғы жылдары Жамбыл облыстының Сарысу аймағынан газ табылды және оны қайта өңдеу жұмыстары басталды.

Қазақстанда электроэнергияның 90% ке жақыны ЖЭС да істеп шығарылады. Мемлекеттің облыс орталықтары және үлкен қалаларында ЖЭС лар және ЖЭМ лар құрылған. Мұндай электр станциялар Қарағанда және Екібастұз көмірі негізінде жұмыс атқарады. Екібастұз маңында әр бірінің қуаты 4 млн кВт МАЭС–1 және МАЭС–2 жұмыс атқаруда, сондай-ақ МАЭС–3 құрылысы жалғасуда. Келешекте Алматы уәлиятында МАЭС–4 ті құру жоспарлануда. Осыған ұқсас Павлодар уәлиятында қуаты 2,4 млн кВт Ақсу МАЭС і Ақсу ферросплав заводын энергия менен тәміндеп беруде. Мұндай ЖЭС терге Қарағанда маңында МАЭС–1 және МАЭС–2, Павлодар, Ақтөбе, Алматы қалаларындағы жылу электр станциялары және қуаты 1,3 млн кВт сағат Тараз МАЭС і кіреді.

Мемлекетте істеп шығарылатын электроэнергияның 8% і гидро-электростанцияларында істеп шығарылады. Қазақстанның су энергетика ресурстары жылына 160 млрд кВт сағат электр энергия алуға мүмкіншілік береді. Қазақстан ГЭС терден электр энергия алуда Ресей және Тәжікістаннан кейін үшінші орынды иелейді. Су электр станциялары Иртиш өзені және оның ағыстарында құрылған. Бұл жерде Иртиш, Бұлхтырма, Өскемен ГЭС тері істеуде және қуаты 1,3 млн кВт Шульбі ГЭС і құрылуда. Алтай тауы өзендерінде Улби, Хайрюзовск, Тургусунск, Тишинск кіші ГЭС тері бар. Іле өзенінде Қапшағай, Сырдарияда Шардара ГЭС тері бар. Алматы қаласы маңында Үлкен және Кіші Алматы өзендерінде кіші су электр станцияларының каскадтары жұмыс алып баруда. Қазақстанның кіші өзендерінде соңғы жылдары жүзге жақын кіші ГЭС тер құрылған. Мұндай станцияларға қуаты 30 мВт-тан 100 кВт қа дейін болған станциялар кіреді. Шаруашылықты дамыту мақсатында кіші өзендерде кіші ГЭС тер құрылуда.

3 -кесте

Электрэнергия істеп шығару млрд кВт сағат

Жылдар	Істеп шығару	Жылдар	Істеп шығару
1930	2,6	1989	89,7
1950	8,5	1990	87,4
1970	34,6	1994	66,4
1980	61,6	1997	60,0
1985	81,5	2005	63,7

Дерек: Ахметов Е.А. және басқалар. Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік географиясы

Маңғыстау облысты Ақтау қаласындағы АЭС Қазақстандағы және Орта Азиядағы жалғыз АЭС. Оның қуаты 350 мың кВт, ол уран менен істейді. АЭС тың электрэнергиясынан Каспий теңізінің суын тереңдетуде пайдаланады.

Қазақстанда жел энергиясының да ролі үлкен. Батыс Қазақстан және Орталық Қазақстан аймақтарында және басқа әрдайым жел болып тұратын аймақтарда жел аспаптарын орнату арқылы электрэнергия алу жүзеге асырылуда.

Электрэнергиядан пайдалану

Тармақ ішіндегі ысырап кершілік	Экспорт	Электр станция-ларындағы өз қажеттілігі	Тұтынушылар				
			Өнеркәсіпте	Транспорт да	А/ш	Халық	Басқалар
18,0	1,3	11,2	41,1	5,6	2,8	10,4	9,6

Дерек: Ахметов Е.А. және басқалар. Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік географиясы

Республика аймағында істейтін электр станцияларын жоғары вольтты электр тізімдері менен байланыстыратын энергетик тізім әлі істеп шығылмаған. Солтүстік Қазақстан энергетик тізімі Шығыс және Орталық Қазақстан энергетик тізімі менен тұтастырылған. Алматы энергетик тізімі Бешкек қаласы арқылы Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан областтары және одан өтіп Өзбекстан менен тұтастырылған. Ақтөбе энергетик тізімі Орал менен, Орал болса ТМД ның Еуропа бөлігінің энергетик тізімі менен тұтастырылған. Қазақстан аймағында ұзындығы 450 мың км энергетик тізімі бар.

Металлургия өнеркәсібі. Қазақстан экономикасында металлургия өнеркәсібі үлкен маңызға ие. Республиканың бай минерал-шикізат базасы металлургия өнеркәсібінің барша тармақтарын сапалы дамытуға мүмкіншілік береді.

Металлургия–Қазақстан өнеркәсібінде жұмысшылардың саны жағынан бірінші (27%) және өнімді жасап шығару көлемі бойынша екінші (26,1%) сала. Міне осындай салалардың бірі қара металлургия өнеркәсібі. Темір рудасы, кокстелетін көмір, марганец, отқа шыдамды және флюс материалдарының жетерлі болуы Қазақстанда тармақтың жақсы өркендеуін тәміндейді. Қарағанда металлургия комбинатының негізгі өнімдері – шойын, болат, прокат. Қазіргі уақытта Қарағанда металлургия комбинаты Ұлыбританияның Испат фирмасы менен біргелікте “Испат - Қармет” кәсіп орны болып қайтадан құрылды. Бұл тармаққа 1938 жылы негіз салынды. Теміртау қаласында алғаш темір-терсек, 50-жыл басында темір рудасы негізінде металлургия заводы, кейін болса толық циклді металлургия

комбинаты жүзеге келді. Қазіргі дәуірде Қазақстан бұл бойынша Орта Азияда біреу ғана. 1993 жылы 222 мың т. шойын, 4,6 млн т. болат істеп шығарды. 2010 жылда 5 млн 338 мың т болат істеп шығарды.

Республикада бұл сала кәсіпорын қатарына Ақтөбе және Ақсудағы ферробірікпелер. Соколов-Сарбай байыту комбинаттары және басқалар кіреді. Қара металлургияға керекті болған шикі заттың бірі марганец кені. Марганец Жезді, Қаражал, Ушқатон кендерінде кездеседі. Сондай-ақ, қара металлургияда Топарннің әктасы, Алексеевканың доломиті және кварцитінде пайдаланады.

Түсті металлургия өнеркәсібі республикада ерекше маңызды. Бұл сала кәсіп орындарда 51 түрден астам әр түрлі түсті металдар өндіруде. Ең қажеттісі, олар қазіргі уақытта республиканың экспорт-валюта түсімі болып қызмет атқаруда. Соның ішінде түсті металдар дүние жүзінің 30 дан артық мемлекеттеріне экспорт етілуде.

5-кесте

Металлургия өнеркәсібі өнімдерін өндіру (2010 ж), мың т.

Өнімдер	Қазақстан	Оның ішінде металлургия базасы		
		Солтүстік	Орталық	Шығыс
Қара металлургия				
Шойын	4283	-	4283	-
Бұлат	5388	227	5145	-
Прокат	4040	-	4040	-
Ферросплав	1447	1434	13	-
Түсті металлургия				
Алюминий	1468	1468	-	-
Қорғасын	257	-	58	99
Сынап	316	-	18	298
Мыс	445	-	428	17
Титан	17	-	-	17
Алтын	9,6	-	3	6,9
Күміс	707	-	551	156

Дерек: Усиков.В.В. және басқалар. Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік географиясы.

Ең үлкен саласы қорғасын-сынап өнеркәсібі. Оның үлесіне жалпы түсті металдар бағасының жартысына жақыны туры келеді. Тармақ кәсіп

орындары Өскемен, Лениногорск, Шымкент (ол қуатына қарай ТМД дағы ең ірі кәсіп орын) қалаларында орналасқан. Бұл комбинаттарға болса 8 байыту комбинаттары руда концентраттар жеткізіп береді.

Мыс өнеркәсібі негізінен Орталық және Шығыс Қазақстанда қалыптасқан. Тек Қарағанда уәлиятында 3 та мыс комбинаты (Балхаш, Жезқазған, Қарсақпай) жайласқан. Сондай-ақ және 2 та мыс комбинаттары Рудалы Алтай таулары етектерінде (Өскемен және Глубокое) қызмет көрсетуде.

Алюминий өнеркәсібінің ірі орталығы болып Павлодар қаласы табылады. Ол Қостанай және Ақмола областтары бокситі негізінде жұмыс атқарады.

Алтын мемлекеттің батысынан басқа барша аймақтарында кездеседі. Алтынның ірі кендері Ақбақай, Ақсу, Жолумбет, Бестепа, Майқайн, Бақирчақ кендері. Қайта өңдеуші кәсіп орындар Өскемен, Риддер.

6-кесте

Қазақстанның дүние жүзіндегі түсті металдар өндірудегі орны (2010 ж)

№	Түсті металдар	Қазақстанның дүние жүзіндегі орны									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Мыс							+			
2	Қорғасын										+
3	Сынап							+			
4	Алюминий									+	
5	Титан		+								
6	Магний								+		
7	Рений		+								
8	Бериллий		+								
9	Тантал			+							
10	Ниобий			+							
11	Галлий			+							
12	Таллий			+							
13	Ванадий					+					
14	Висмут						+				
15	Кадмий							+			
16	Күміс									+	

Дерек: Усиков.В.В. және басқалар. Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік географиясы.

Қазақстан вольфрам кендерінің қорлары бойынша дүние жүзінде бірінші орынды иелейді. Мемлекет балансы бойынша вольфрамның 16 та кені бар. Сондай-ақ, республикада титан, магний, никель, молибден, көптеген табиғатта сирек кездесетін стратегик маңызға ие түсті металлар өндіріледі.

Машина жасау өнеркәсібі. Әр қандай мемлекет экономиканың ең үлкен таяныш тармағы болып машина жасау өнеркәсібі болып табылады. Көптеген мемлекеттер экономикасын міне осы тармақтың даму дәрежесіне байланысты болады.

Қазақстанда машина жасаудың көп салалы комплексі құралған. Ол ауыр машина жасау (тау-кен, металлургия өнеркәсіптері машина және аспаптар), ауыл шаруашылығы машина жасау, анық және күрделі немесе машина-аспаптарын түзету машина жасау экономикасына ие. Оның үлкен орталықтары Қарағанды да кен-шахта, Өскеменде түсті металаллургия тау-кен машина-аспаптары, Атырауда мұнай-газ өнеркәсібі аспаптары, Алматыда–станоктар, Астанада әр түрлі, сондай-ақ құрғақ жерге өңдеу беретін, жыртушы, дөңді егіндерге өңдеу беретін өнімді жинауда қатналатын машина-аспаптары, Кентауда экскаваторлар, Павлодарда тракторлар жасап шығарылады. Электротехника өнімдері Алматы, Петропавловск. Шымкентте, Ақтөбеде рентген аппараты аспаптары, Семейде кабель, Талдықорғанда аккумулятор және басқалар жасап шығарылады. Мұннан көрініп тұрғандай, республика машина жасау өнеркәсібі бір жақтама, тек жергілікті талаптар үшін өнімдер істеп шығару бойынша дамыған. Бұл кемшіліктерді түзету, саланың экспорт мүмкіншіліктерін кеңейту қазіргі егемен Қазақстан алдындағы ең қажетті міндет болып табылады.

Қазақстан бүгінгі күнге дейін автомобиль жинаушы ретінде 1996 жылы Алматыда құрылған “Іскер–Газ” кәсіп орны арқылы белгілі. Алдыңғы №1 Алматы авторемонт кәсіп орнында “Газель” микроавтобұлсы менен “КамАЗ”-дың үш түрін жинау қолға алынған. Татарыстанның Набережнұе Челнұ қаласындағы ауыр жүктерді таситын Кама автомобиль зоводынан екі мемлекет ортасындағы келісуге қарай оңтүстік астанада машина жасау

комплексі келтірілді. 2001 жылдан бастап 100 ден артық жүк машиналары жиналып ауыл шаруашылығына берілді. “Іскер–Газ” кәсіп орны мұнайшылар және геологлар үшін арнаулы автомобиль техникаларын (автокрандар) жергілікті заводтар менен біргелікте істеп шығарылуда. Болашақтағы жоспарларда “КамАЗ”- автомобиль базасы негізінде Қазақстанда бензин және су таситын машиналар жинау көзде тұтылған. Мемлекетте машина жасау өнеркәсібі аспаптардың екі мыңнан астам түрлерін істеп шығарады.

Химия өнеркәсібі. Химия өнеркәсібі де машина жасауға ұқсас негізінен аймақтық шикізаттар негізінде жартылай дайын немесе бірлестік өңдеу берілген өнімдер фосфор, мұнайды қайта өңдеу өнімдері, металлургия өнеркәсібі қалдықтары негізінде сульфид қышқылы, сода сияқтыларды істеп шығарады, басқаша айтқанда, бір жақтама дамыған. Ең үлкен кәсіп орындары Жамбыл уәлиатында және Шымкентте сары фосфор, Павлодарда химиялық аспаптар, Қарағанды да минерал тыңайтқыштар және басқалар істеп шығарылады. Мұнан басқа жасанды талшық (Қостанай, Астана, Павлодар), автомашина және трактор шиналары (Шымкент), фармацевтика өнімдері (Алматы, Шымкент, Семей, Павлодар, Урал), пластмасса (Алматы), лак бояу (Алматы, Астана), синтетикалық каучук (Теміртау) сияқтылар істеп шығарылады.

Химия фармацевтика өнеркәсібі басқа өнеркәсіп тармақтарына қарағанда тез дамуда. Оның 100-ден астам кәсіп орындары мемлекетте пайдаланатын 10% дәрілерді береді. Республика химия өнеркәсібінің қажетті саласы болып мұнай-химия саласы табылады. Атырау, Павлодар, Шымкент мұнайды қайта өңдеу заводтарында негізінен жанылғы және кейбір мотор майлары істеп шығарылады. Солай етіп, бұл тармақ шикі заттар көлемі әр түрлілігі өте үлкен болуына қарамастан республикада баяу дамыған.

Химия өнеркәсібі экологиялық жақтан табиғатта ең көп зиян келтіретін салалардың бірі. Оның қызметі Шымкент, Тараз, Ақтау, Теміртау, Павлодардағы ауаның, судың, топырақтың ластануы менен байланысты. Теміртауда Нұра өзені және Павлодардағы жер асты суларының сынап пенен

ластануы үлкен қауіпті тудыруда. Оны зиянсыздандыру үшін күрделі қаражат талап етпейтін істер алып барылуда.

Ауыл шаруашылығы. Бізге белгілі ауыл шаруашылығында істеп шығару жер ресурстарына негізделген. 2010 жылдың 1 январындағы статистик мәлімет бойынша, республиканың жалпы ауыл шаруашылығына жарамды жерлері 78,6 млн га-дв құрайды. Республика ауыл шаруашылығының қажетті ерекшеліктерінің бірі істеп шығарылып жатқан жалпы өнімдері үлесінде егіншілік үстемдік етеді. Соңғы мәліметтерге қарағанда, егіншіліктің үлесіне 56,9% ден көбірек ауыл шаруашылық өнімдері туры келеді.

Қазақстан ер ресурстары және олардың көлемі ТМД бойынша ең үлкен. Соның ішінде пайдаланатын және өңдеу берілетін (жыртылатын) жерлер көлемі, олардың адам басына туры келуіне қарай ең жақсы жағдайға ие. Мысалы, жыртылатын жерлер адам басына ТМД да орташа 1,3 га, Өзбекстанда 0,2 га туры келген түрде, Қазақстанда 2,2 га дан туры келеді.

Республикада егіншілік аудандары негізінен солтүстік, солтүстік-батыс, шығыс аймақтарын және оңтүстікте тау етектерінде өзлестірілген жерлерде бар. Жалпы егіншілік ететін жерлер 2005 жыл мәліметі бойынша 18 млн га-ды құрайды.

Егіншілік. Әдетте егіншілік салалалары дәншілік, техника егіндері, картошка-сәбіз және жем-шөп егіндері тобына бөлінеді. 2010 жыл мәліметіне қарай жалпы егін алқаптарының 79% дәнді егіндер, 3,4 % техника егіндері, 1,8% картошка, сәбіз және көкөніс егіндері және 15,8% жем-шөп егіндері болған. Бұл мәліметтер соны көрсетеді, Орталық Азия мемлекеттері арасында Қазақстанда дәнді егіндер және жем-шөп егіндері ең көп алқаптарда, керісінше техника және сәбіз, картошка және көкөніс егіндері ең аз алқаптарда егілуде.

Қазақстан егін алқаптары ТМД да Ресейден ғана арқада, жалпы Орталық Азия белдеуіндегі егін алқаптарынан болса 4,5 есе үлкен.

Дәнді егіндердің 60% тан көбірегі Солтүстік Қазақстан үлесіне туры келәді және негізінен көктемгі бидай егіледі. Республика жалпы дән өнімдерін жетістіруде ТМД-да тек Ресей және Украинадан кейін тұрады, дән өнімдерін жетістіру және оны экспорт етуде ТМД да жетекшілік етеді, дүние жүзінде болса бірінші бестік мемлекеттер қатарынан орын алады– АҚШ, Канада, Европа Одағы және Австралиядан кейін. Дәнді егіндерден бидай, арпа, (Солтүстік Қазақстан), бидай, күріш, жүгері (Оңтүстік Қазақстан), бидай, жүгері (Шығыс Қазақстан), арпа, тары (Батыс Қазақстан) егіледі. 2010 жыл Қазақстанның ауыл шаруашылығында 12 млн 374 мың т. дән өнімдері жетістірілді. Содан, бидай-9 млн 937 мың т., арпа-1млн 388мың т., жүгері-458 мың т., күріш-276 мың т., сұлы-130 мың т., қаракумық-52 мың т., тары-51 мың т., қарабидай- 71 мың т.

Техника егіндерінен Оңтүстік Қазақстанда мақта, қант қызылшасы, темекі, Шығыс және Солтүстік Қазақстанда күнбағыс, зығыр көбірек егіледі. Картошка ең көп Солтүстік Қазақстанда, сәбіз және көкөніс егіндері көбірек Оңтүстік Қазақстанда негізінен жасанды суғарылатын жерлерде егіледі. .

Жем-шөп (беде, жүгері, рапс және басқалар) егіндері көлемі шаруашылық талаптары үшін әрдайым кеңейіп келуде және ол Қазақстанның барлық егіншілік аудандарына тән.

Қазақстанда жүзім және бақ шаруашылығыда өз орнына ие, ол Тяньшан таулары етектерінде (Алматы маңы), соның ішінде Шымкент уәлиятының суғарылатын оңтүстік ауданларында дамыған. Бірақ республиканың басқа белдеулерінде климат жағдайларына байланысты бақ шаруашылығын (жүзім) дамыту шектелген.

Шаруашылық. Шаруашылық Қазақстанның жас және ежелгі саласы. Бұл сала қара мал шаруашылығы, жылқы шаруашылығы, түйе шаруашылығы, қой шаруашылығы, шошқа шаруашылығы, бұғы шаруашылығы және құс шаруашылығы салалаларына бөлінеді. Шаруашылықтың жетекші саласы қой шаруашылығы. Бұл саланы қазақ өлкесінің ежелгі ұлттық саласы деп атау мүмкін. Ол Қазақстанның барлық

аудандары шаруашылығында жетекші сала болып есептелседе, ең көп Оңтүстік, Батыс және Шығыс Қазақстан аудандарында дамыған. Оларда жалпы республика қойларының 87% бағылады.

Қой атарларының өсу динамикасы төмендегіше (млн бас есебінде): 1928 жылда – 19,2, 1934 жылда – 2,3, 1941 жылда – 8,1, 1954 жылда – 18,4, 1960 жылда – 28,9, 1980 жылда – 36,2, 1995 жылда – 25,1, 2010 жылда – 13,4.

Қазақстанда құйрықты, қара көл, жұмсақ және жартылай жұмсақ жүнді қой шаруашылығы салалары дамыған. Солардан құйрықты, қара көл қойлары Оңтүстік және Батыс Қазақстан, жұмсақ және жартылай жұмсақ жүнді қойлар Қазақстанның басқа аудандарында да кең таралған.

Қара мал шаруашылығы республика шаруашылығының екінші үлкен саласы. Қара малдар саны төмендегіше өзгерді (млн бас есебінде): 1960 жылы – 5,5; 1990 жылы – 9,8; 1995 жылы – 8,1, 2010 жылы – 5,2. Оның аудандастырылуы төмендегіше: Солтүстік Қазақстанда сүт-ет; Оңтүстік Қазақстанда ет-сүт; Қазақстанның негізінен мемлекет және жартылай шөл аймақтарында ет қара мал шаруашылығы қалыптасқан.

Бұлардан басқа Қазақстанда жылқы шаруашылығы (барлық аудандарда), түйе аруашылығы (шөл және жартылай шөл аймақтарында), шошқа шаруашылығы және құс шаруашылығы (Солтүстік Қазақстан және қала маңы шаруашылықтарында), Шығыс Қазақстанда бұғы шаруашылығы, тау алды және интенсив егіншілік аудандарында ара шаруашылығы және басқа салаларының маңызы үлкен.

1.3. Транспорт және сыртқы экономикалық байланыстары

Транспорт және сыртқы экономикалық байланыстары.

Қазақстанның транспорттары, коммуникация тармақтары су транспорты, темір жол, автомобиль, ауа, құбыр жолдары және телекоммуникация. Тармақтың құрамына ондаған үлкен мемлекет және жеке меншік кәсіп орындар кіреді.

Транспорт және коммуникация саласы қызмет көрсететін үлкен кәсіп орындар “Қазақстан темір жолдары”, “Қазақавтожол” жабық акциядарлық қоғамы, “Қазақэроавиация”, Астана және Алматы аэропорттары, Ақтау және Баутино теңіз сауда порттары, “Қазақтелеком” ашық акциядарлық қоғамы және басқалар. Бұл кәсіп орындарда 420 мың жұмысшы және қызметшілер еңбек етеді.

Қазақстан негізінен құрлықтық республика болғаны үшін жалпы тасылатын жүк және жолаушылардың 97% тен көбірегін құрлық транспорты тасиды. Соның ішінде жолаушылардың 85% ге жақыны автомобиль, 11,4% темір жол, 2,9 % ауа транспорттарында жүзеге асырылады. Тасылатын жүктердің 57,5% темір жол, 27 % құбыр жолдары, 15,5% автомобиль жол транспорттарында жүзеге асырылуда.

Темір жол транспорты XX ғасыр басында Оренбүлрг-Ташкент, Арыс-Луговая, Оңтүстік Трансибір (Петропавловск арқылы) магистрал жолдарының ізбе-із іске түсірілуі менен пайда болды. Кейін болса Семипалатинск–Луговая (Турксиб), Батыс Қазақстандағы жолдар, меридианал бағыттағы Петропавловск–Шу магистрал темір жолдар құрылуы жүзеге асырылды. Болашақта Қызыл Орда–Жезқазған–Өскемен–Шар станциялары бір-бірі менен тұтастырылады. Қазіргі уақытта республика аймағында 14,5 мың км ұзындықтағы темір жолдар шаруашылыққа қызмет етуде. Қазақстан темір жол магистралының әр 1000 км² қа тығыздығы 5,3 км ге тең.

Автомобиль транспорты ең жайылған жолаушылар таситын саласы. Автомобиль жолдарының жалпы ұзындығы 115 мың км болып, соның 88,9

мың км асфальтталған. Ол республиканың барлық аудандарында кең таралған. Халқаралық маңызға ие болған жолдар 12,4 мың км ді құрайды. Бұл саланың қажетті маңызы оның республика ішкі аудандарының бір-бірі менен байланысқаны. Мемлекетте халқаралық бағытта транзит автомобиль жолдары өткен. Олар Еуропа және Ресейді Орта Азия менен байланыстырады. Алматы–Астана автомобиль жолы халқаралық стандартқа сай түрде қайта құрылды. Бұл жол арқылы транзит жүктер Ресейден Қытайға және сондай-ақ, Қазақстанды Қырғызстан, Пәкістан арқылы Үндістан менен бірлестіреді. Жақында Пәкістан, Қазақстан, Қырғызстан, Қытай мемлекеттері арасында Қарақұрым тас жолы арқылы Алматы–Карашы арасын автомобиль жолы менен тұтастыру жобасы ұсынылды. Оны құруға Пәкістан 500 млн. АҚШ долларын ажыратты.

Құбыр транспорты Қазақстанда тасылатын жүктер көлеміне қарай үшінші орынды иелейді. Онда негізінен мұнай және мұнай өнімдері тасылады. Оның ұзындығы 6 мың км ден артық болып, Батыс Қазақстан мұнайын Ресейдің Орск, Саратов, Самара мұнайын қайта өңдеу кәсіп орындарына және керісінше Батыс Сібір мұнайын Павлодар және Шымкент мұнайын қайта өңдеу заводтарына жеткізіп береді.

Су транспорттары арасында өзен транспорты маңызды болып табылады. Пайдалану мүмкіншілігі бар болған 6 мың км лі су жолы бар. Негізгі су артериясы Иртіш өзені. Зайсан көлінен басталған бұл өзен бойлап 1750 км қашықтықта кемалар әр түрлі жүктер тасиды. Осындай жұмыстар Орал өзенінде (1100 км) де жүзеге асырылады. Өзен су жолында 6 негізгі порттар бар.

Теңіз транспорты Қазақстан аймағында тек Каспий теңізінде қызмет көрсетеді. Каспий теңізінің Қазақстан аймағындағы құрлық жағалаулары 2300 км ден артық. Онда Ақтау, Баутино, Ералиев порттары арқылы Қазақстан өз экономикалық байланыстарын Азербайжан, Түркменстан республикалары немесе Ресейдің Солтүстік Кавказ және Волга бойы

аудандары менен алып барады. Бұл порттардан жылына 1,5 млн т. құрғақ және 8 млн т. сұйық өнімдер тасылады.

Қазақстанда ауа жолдары компанияларының көрші және шет ел мемлекеттері менен халқаралық маңызы бар байланыс жолдары қалыптасқан. Қазақстанда 51та аэропорт бар, олардың 21-і республика маңызына ие. Астана, Алматы және област орталықтарындағы аэропорттар халқаралық ұшақтарға қызмет көрсетеді.

II-бап. Жалпы мектептің 9-сыныбында Қазақстан Республикасы тақырыбын оқыту әдістері

2.1. “Қазақстан Республикасы” тақырыбының мектеп география тәлімінде тұтқан орны және маңызы

Мектеп география тәлімінде “Қазақстан Республикасы” тақырыбындағы кәсіптік бітіру жұмысына жалпы орта тәлімнің мемлекет тәлім стандарттары және оқу жоспарына сай бір сағат ажыратылған. Бұл тақырыпта Дүние жүзі мемлекеттері экономикалық және әлеуметтік географиясы пәнін өткенде “Қазақстан Республикасы” туралы мәлімет беріледі.

“Қазақстан Республикасы” тақырыбының мектеп курсына маңызы үлкен. Бұл тақырыпты өзлестіруден алдын оқушылар 9-сынып “Дүние жүзі мемлекеттері экономикалық және әлеуметтік географиясы” курсына экономикалық географиялық аудандарының экономикалық-әлеуметтік даму басқыштары немесе табиғи географиялық ерекшеліктері, яғни геологиялық түзілуі, рельефі, климаты, ішкі сулары, топырақ, өсімдік, жануарлар дүниесі және табиғатын қорғау тақырыбын терең үйретеді. Кейін экономикалық аудандарының халықы және еңбек ресурстары, өнеркәсібі және ауыл шаруашылығы, транспорты және сыртқы экономикалық байланыстары туралы мәліметтерге ие болады.

Бұл білім және көнікпелер “Қазақстан Республикасы” туралы мәліметтер оқушылар дүниетанымын қалыптастыруға алып келеді. Жалпы тәлім мектептерінде алғаш дүние жүзі табиғатының әр түрлілігі, табиғи компоненттері және олардың өз ара байланысы, дүние жүзі мемлекеттерінің табиғи жағдайларының бір-бірінен айырмашылық ету ерекшеліктері тақырыптары өтіледі. Оқушылар бұл тақырыптарда “Қазақстан Республикасы” туралы да мәліметтерге ие болады. Бұл тақырыптар арқылы оқушылар дүние жүзінің, соның ішінде, Қазақстан Республикасы мемлекеттерінің географиялық орны, табиғи жағдайы және пайдалы қазбалары, геологиялық түзілісі, рельефі, климаты, ішкі сулары, топырақ, өсімдік, жануарлар дүниесі және табиғи ресурстары туралы білім және

көнікпелерге ие болады. Дүние жүзінің соның ішінде Қазақстан Республикасы табиғи географиялық жақтан орналасуы және оның географиялық орны, өркендеуі, қазіргі жағдайы, даму басқыштары сияқты білімдер және жаңа тақырыпты өзлестіру үшін оқушылар көнікпе, есінде жетерлі түсінік және бағыт пайда болады.

“Қазақстан Республикасы” тақырыбының мектеп география тәлімінде тұтқан орны және маңызы төмендегілерден тұрады.

- Оқушылардың “Қазақстан Республикасы” туралы білімдерін өзлестіру оларда бұл тақырыпқа тиісті түсініктердің кеңейуіне алып келеді.

- “Қазақстан Республикасы” тақырыбы арқылы оқушылар Дүние жүзінің, соның ішінде, Қазақстан Республикасы табиғи жағдайы және пайдалы қазбалары, геологиялық түзілуі, рельефі, климаты, ішкі сулары, топырақ, өсімдік, жануарлар дүниесі, халықы және еңбек ресурстары сияқты білімдерге ие болады.

- Оқушылар “Қазақстан Республикасы” тақырыбын үйрену менен аймағы, шекаралары, географиялық орны, халықы, өнеркәсібі, ауыл шаруашылығы, табиғи жағдайы және ресурстары, шаруашылығы, транспорты, дем алу және туризм туралы білімдерге де ие болады. Бұл білімдер оқушыларда Қазақстан Республикасы және Орта Азия туралы білімдер алуға үлкен жәрдем береді.

Оқушылар бұл тақырып арқылы басқа мемлекеттер, яғни Орта Азия мемлекеттерінің табиғи-экономикалық географиялық ерекшеліктері, жеке мемлекеттердің табиғи-экономикалық географиялық ерекшеліктері, халықтың өсуі және шаруашылық географиясы, жоғары дамыған ауданларын, ескі өнеркәсіп ауданларын, жаңа өзлестірілген ауданларын, халқаралық экономикалық интеграция әсері сияқты білім және көнікпелерге ие болады.

Қазақстан Республикасы да біздің мемлекетіміз сияқты 1991 жыл егемендік алғаннан кейін, өз экономикасын өзі өркендету сияқты жетістіктерін қолға кіргізді. Кейін оқулықтар да қайта көріп шығылды және

9-сынып экономикалық және әлеуметтік географиясы оқулығы да жаңа дәстүр негізінде қайта түзілді. Оның бірінші бөлімінде Дүние жүзі экономикасына жалпы сипаттама беріліп, екінші бөлімінде Дүние жүзінің экономикалық аудандары және оларды құраушы мемлекеттерге сипаттама берілген.

Менің кәсіптік бітіру жұмысым жалпы тәлім мектептерінің 9-сыныбында өтілетін Қазақстан Республикасы тақырыбын оқыту методикасына бағытталған, әр бір экономикалық ауданды оқушыларға оқыту, үйрету қанша қиын болса, бұл тақырыпты үйрену де сонша дәрежеде үлкен маңызға ие.

Тақырыпта негізінен Қазақстан Республикасының экономикалық географиялық орны, табиғи ресурстары, халқы және еңбек ресурстары, шаруашылығы және үлкен қалалары туралы оқушыларға түсінік беріледі. Тақырыптың маңызы төмендегілерден тұрады.

Біріншіден – оқушының мемлекет туралы білімін, табиғи байлықтары, халқы, шаруашылығы және үлкен қалалары, уәлияттары туралы түсініктерін қалыптастырады.

Екіншіден - Қазақстан Республикасы және оны құраушы уәлияттардың басқа экономикалық аудандар арасында тұтқан орны, оның мемлекет экономикасындағы роли туралы оқушыларға мәлімет беріп, олардың білімдерін қалыптастырудан тұрады.

Үшіншіден – соны менен бірге оқушыларға жазусыз карта менен жұмыс істеуді үйрету, олардың суретшілік талантын қалыптастыру және қазіргі күнде экономикалық аудан туралы білімдерін белгілі бір жүйеге салудан тұрады.

Төртіншіден – сабақты ұйымдастыруда қажетті нүктелер, қандай географиялық атаулар жаңа терминдер үйренуін анықтап алуда да ерекше маңызға ие.

Бесіншіден- алдын үйренген экономикалық аудан туралы білімдер пысықталады, қайсыларына сүйеніп білім беріледі, басқа пәндерден берілген

түсініктерден қайсы бірі алынады, яғни пәндер аралық байланысқа да көңіл бөлуіне де байланысты.

Сабақта бұл тақырыпты оқытудың маңызы оқушы өз пәнінің білім иелеушісі және өз үстінде тынбай ізденуі жетік тәжірибелері менен байланысты.

2.2. “Қазақстан Республикасы” тақырыбын оқытуда дәстүрлі емес сабақ әдістерін қолдану.

Мектеп географиясының мазмұны қазіргі заман география пәні көркеюі менен байланысты түрде дамуда. География пәнін оқытудың әр түрлі әдістері және формалары пайда болуда. Мұнда бүкіл дүние жүзі тәжірибесінен өткен әр түрлі бағыттар бойынша қолданылатын әдістер біздің жалпы тәлім мектептерінде сынаудан өтуде.

Қазіргі күн дәуір талабына сай түрде дәстүрлі емес сабақ әдістерін қолдану мақсатқа сай болады. Қазіргі заман сабақтары бір неше ондаған ерекшеліктерге ие. Мұнда алғаш оқушы шақсты қалыптастыруға, онда географиялық мәдениетті дамытуға көңіл бөлу қажет. Оқытушы оқушы білімдерін қалыптастыруда негізгі жетекші және кеңес беруші болуы керек. Оқу міндеттері тәртіп негізінде бақыланып баруы, оқу процесі барысында оқушылар ортасында өз ара пікірлер, өз ара байланыс, сұхбат және тартысулар болуы керек. Сабақта кездейсоқ өз аймағымызды мемлекет көлемінде және басқа мемлекеттермен салыстыру үлкен орын алады.

Оқушылардың пікірлеу қабілетін дамыту және заманға сай сабақтарда, сабақ-семинар, сабақ-сынау, сабақ-ойын, сабақ-конференция, мәселелі жағдай, “қонақ шақыру”, “ақлий хужум”, “рол ойыны”, “қар ұйымы”, пресс конференция сияқты дәстүрлі емес сабақ әдістері қолданылады. Төменде осы әдістерден қолданған түрде 9-сыныптарда “Қазақстан Республикасы” тақырыбыни оқытудың жол-жобалары менен танысып шығамыз.

Қазіргі кунда тәлімді ұйымдастырудың ең кең қолданатын түрінің бірі – семинар сабақ. Оның негізгі міндеті оқушылардың пікірлеу қабілетін тәрбиелеуден тұрады. Халық құрамын үйренуде оқушыларды бірнеше топтарға бөліп, олардың бір тобына Қазақстан Республикасының экономикалық географиялық ерекшеліктері уәлияттары бойынша үйге тапсырма беріледі. Мысалы: Оңтүстік Қазақстан уәлиятының табиғи-экономикалық географиялық ерекшеліктері, Қызыл Орда және Алматы уәлияттарының табиғи-экономикалық географиялық ерекшеліктері,

Манғыстау уәлиятының табиғи-экономикалық географиялық ерекшеліктері және басқалар.

Оқушыларға оқытушы қандай адабиеттер, журналдар және газеттерден мәлімет алу мүмкіншілігін түсіндіреді. Семинар жұмысына оқытушының өзі де дайындық көреді. Себебі әр бір оқушы тақырып төңірегінде жинаған мәліметтерді оқытушы толтырып баруы қажет. Соны менен бірге әр бір оқушы өз мәтінін қортындылап үйренуі қажет.

Оқушылар білімі өздері орындаған мәтіндердің мазмұны және маңызы жоспары және қортындысының күрделілігі және оқушы пікірінің анықтығына қарап оқытушы жағынан бағаланады. Семинар сабақтары көп ерекшеліктерге ие болып, қысқа уақыт ішінде көп көлемдегі мәлімет алу мүмкіншілігі туылады және оқушыларда әр түрлі білім деректері менен жұмыс алып бару көнікпелері қалыптасады.

Заманға сай сабақ методтарының кейбіреулері білімдердің күрделілігі, кейбіреулері еркін пікірлеу және ізденуге, кейбіреулері болса арнаулы көнікпелерді қалыптастыруда қызмет етеді.

Оқушылардың пікірлеу қабілеттерін асыруға және қорытындылауға үйретуші методтардан “ақлий хужум”, “мәселелі жағдай” методтары да бар. Мұнда бүгін бір сыныпқа тақырыпқа тиісті сұрақ беріледі. Мысалы, тақырыпқа тиісті Қазақстан Республикасы қандай табиғи-экономикалық факторлар негізінде дамуда. Оқушылар бұл сұраққа ізбе-із жауап қайтарады: табиғи жағдайы және табиғи байлықтары, жұмысшы орындарының көптігі, технологияларының заманға сай болуы және басқалар. Оқытушы бұл жауаптарды тақтаға жазып барады.

Оқушыларға табиғи жағдайы және табиғи байлықтарына әсер етуші факторларды айтып беріндер деп берілген сұраққа оқушылар әр бір жауап бойынша қол көтеріп бекітеді. Бұл сұраққа оқытушы өз пікірін айтады және анық дұрыс жауапты белгілейді. Осы тақырып бойынша орташа: Қазақстан Республикасының қайси экономикалық географиялық салалары көбірек

дамыған деген сұрақ беріледі. Оқушылар бұл сұраққа өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы, транспорт және басқалар деп жауап береді.

Оқытушы Қазақстан Республикасының табиғи-экономикалық географиялық салалары ежелден және қазіргі күнде де дамыған салаларын белгілеңдер? деген сұраққа оқушылар жауап бергенде көпшілігі ең көп мұнай-газ, ауыл шаруашылығы, шаруашылық салаларын белгілейді.

Осы мәселелі сұрақтар оқушыларды еркін пікірлеуін асыруға қызмет етеді. Сұрақтар мазмұны жағынан терең болуы қажет және оқушы оның жауабын айтуға, қорытынды шығаруға әрекет етуі қажет.

Сабақта оқушылардың терең білім алуы, көбірек мәлімет жинауы үшін “қар ұйымы” әдесінен қолдану да жақсы нәтиже береді. Мұнда оқытушы тақырыпқа тиісті сұрақ береді. Бұл сұраққа әр бір оқушы өз біліміне сүйенген түрде жауап беруге әрекет етеді. Қазақстан Республикасының табиғи-экономикалық географиялық дамуында қайсы факторлар туры келеді немесе Қазақстан Республикасының табиғи-экономикалық географиялық дамуы болашақта қандай географиялық жағдайларды келтіріп шығарады немесе Қазақстан Республикасының табиғи-экономикалық географиялық дамуында қазіргі күнде қандай мәселелер бар, Қазақстан Республикасының табиғи-экономикалық географиялық ерекшеліктерін даму дәрежесіне сіз қандай жол-жорық көрсеткен болар едіңіз сияқты сұрақтарға осы әдісті қолдану мүмкін.

Кейбір сабақ түрлерінде оқушылардың толық қатынасу мүмкіншілігі болмайды. Бірақ “қар ұйымы” әдісінен пайдаланған әр бір оқушы өз пікірлерін білдіреді. Сол үшін сабақты зейін менен тыңдауға және онда актив қатынасуға әрекет жасайды. Сабақтың пысықтау бөлімінде сұрақ-жауаптар менен бірге жарыстар, географиялық ойындар, кроссвордтарды шешу сияқты оқушылардың активтігін асырушы әдістерден пайдаланған жөн. Мысалы, әр бір қатардан бір оқушы тақтаға шығарылып, бұл үш оқушыға Қазақстан Республикасы уәлияттарының аттарын жазыңдар деп сұрақ беру мүмкін.

Оқушының қайсы бірі белгілі бір уақыт ішінде көбірек жауап жазса, сол оқушы жазып шыққанын айтып беруі қажет. Бұл нәрсе тек сабаққа қызығушылықтың артып баруына бәлкі, оқушының үлкендер менен де жұмыс алып баруына себеп болады.

Конимех туманидаги 17- жалпы тәлім мектебінде оқу практика уақытында 9-сыныбында “Дүние жүзі мемлекеттері экономикалық және әлеуметтік географиясы” пәнінен “Қазақстан Республикасы” тақырыбы бойынша ашық сабақ өттім. Бұл тақырыпты өту барысында педагогикалық жетекшім М.Бектасова кеңестері менен дәстүрлі емес сабақ әдістерінен семинар, аклий хужум және топтар аралық жарыстар түрлерін қолдандым. Нәтижеде оқушылардың қызығушылығы және дайындықтары асты. Оқушылар бүкіл сабақ уақытында өз ара пікірталастар ұйымдастырды. Диаграмма және карталар менен жұмыс істеп нәтиже және қортындыларын баяндады. Сабақтың қорытындысында өз алдымға қойылған тәлім-тәрбиелік және оқушылар білімін дамытушы мақсаттарға толық ерістім. Сабақ қызықты және мазмұнды өтті.

2.3. “Қазақстан Республикасы” тақырыбын оқыту методикасы

“Жалпы орта тәлімнің мемлекеттік тәлім стандарттары және оқу дәстүріне” сай 9-сыныпта “Дүние жүзі мемлекеттері экономикалық және әлеуметтік географиясы” курсына “Қазақстан Республикасы” тақырыбына бір сағат ажыратылған болып, оқушылар осы сабақ уақытында Қазақстан Республикасына тиісті білім, көнікпелерге ие болуы керек. Сабақ барысында география тәлімінде қолданылатын әр түрлі методтар; әңгіме, сұхбат, түсіндіру, картографиялық көргізбелер және санды көргізбелер менен істеу сабақта және қосымша әдебиеттер менен жұмыс істеу методларынан пайдаланып оқытушы сабақты ұйымдастырса, сабақтың өнімдарлығы артады.

Қазіргі жағдайда тәлім методтары сапалылығын асыру актуал міндеттердің бірі. Тәлімнің әр түрлі методтарынан сапалы пайдалану, сабақта оқытушы өз алдына қойған мақсатқа ерісуін және жетістігін тәміндейді. Сол себепті тәлім методтары сапалылығын асыру үшін оқытушының дайындық дәрежесі үлкен маңызға ие.

Әр бір сабақта оқытушы тек бір методтан пайдаланып сабақ өтпейді. Кейбір жағдайларда география оқытушылары тәлімнің ауызша баяндау методтарын карталар, диаграммалар және карта сызбалары менен үйлестірген түрде сабақты ұйымдастырады. Әр бір сабақ пенен білім және көнікпелерден бір жаңалық беру, жаңа тақырып бойынша түсініктер пайда ету және соңғы үйренілген тақырыптар үшін тірек қызмет етуі қажет. Әр бір сабақта оқытушы тақырыптың мазмұнын және маңызына қарап оқыту методтарын таңдайды, сол үшін бұл сабақтар оқытушының еркін шығармашылығы болуын талап етеді.

Оқытушы сабақты бастаудан алдын тақырыпты айтып өтеді және тақтаға жазады. Біздің мысалымызда бұл “Қазақстан Республикасы” тақырыбы болып, тақырыпқа тиісті жоспар жазылады. Тақырыпты оқытудың тәлім-тәрбиелік және дамытушы мақсаттары баяндалады. Сабақ барысында

оқытушы сол мақсаттарға ерісуге әрекет етеді. Енді оқытушы тақырыпты оқытуда қажет болған методтар менен бірме-бір танысып шығамыз.

Әңгіме – оқу материалдарының баяндау формасы болып, негізінен әсерлеу характеріне ие. Бұл әдістің қолайлы жағы оқытушы оқушылар менен көбірек қарым-қатынаста болады. Қазақстан Республикасының құрылуы, тарихы, географиялық орны, шекаралары, табиғи жағдайы және табиғи ресурстары, халқы және еңбек ресурстары, мемлекетегі экономикалық ерекшеліктерін түсіндіруде әңгіме методы қолайлы болады. Әңгіме уақытында экономикалық көрсеткіштерден пайдаланса сабақ қызықты өтеді. Әңгімеде сабақтың әр түрлі басқыштарында және сабаққа қорытынды жасалады. Оқытушы әңгімені оқушының жасына сай түрде таңдайды. 9-сыныпта әңгіме өте жай ғана болмауы онда түсініктер мысалы, Қазақстан Республикасының табиғи-экономикалық географиялық ерекшеліктері, жасап шығару өнімдері, даму дәрежесі бір-біріне салыстырғанда процент және басқа түсініктер, атамалар әлбетте көрсетілуі қажет.

Әңгіме уақытында оқытушы бақылау сұрақтарын беріп барады, мысалы уәлияттар ішінде ең дамығандары қайсылары Қазақстан Республикасы аймағында жайласқан, олардың орналасқан аймақтары, аттары, қашан құрылған, негізінен уәлиятта нелер жасап шығарылады және экспорт қылынады сияқты сұрақтарды беріп баруы тақырыптың терең игерілуін тәміндейді.

Түсіндіру – оқытушыларға географиялық заңдылықтарды, географиялық процестердің маңызын ашып беруде кең қолданылады. Бұл метод география тәлімінде білімдерді ізбе-із үйрену мүмкіншілігін келтіріп шығарады. Қазақстан Республикасында халықтың табиғи өсуі, туылуы және өлім көрсеткіштері, олардың себептері, эмиграция, иммиграция түсініктері және олардың халық саны, көбеюіне әсері, халықтың қалада топталуы, урбанизация, агломерация түсініктерін сипаттап түсіндіру методынан сапалы пайдалану мүмкін. Мұннан басқа Қазақстан Республикасының табиғи-экономикалық географиялық ерекшеліктерін уәлияттары бойынша анализдеп

сипаттауда түсіндіру методынан пайдалану мүмкін. Мұнда оқытушы оқушыларды оқиға және құбылыстардан хабардар етеді, олар ортасындағы байланыстарды ашып береді, қортынды шығарады. Оқытушы мұнда қысқа мәселелі сұрақтар беруі мүмкін. Мысалы: Қазақстан Республикасының экономикалық даму ерекшеліктері басқа мемлекеттердің табиғи-экономикалық географиялық ерекшеліктерімен салыстырғанда айырмашылығы, оның себептері туралы білімдерін анық факттер негізінде түсіндіріп беруі қажет.

Түсіндіру менен бірге карталар, диаграммалар, карта схемалардан пайдалану да жақсы нәтиже береді, бұл оқушылар есінде және тақырыпты терең үйренуге себеп болады. Оқытушы және оқушының екі жақтама байланысын түсіндіруге жәрдем береді. Түсіндіру жай ғана, анық, тынық болуы қажет.

Мектеп география тәлімінде ерекше маңызға ие *сұхбат* методында болса оқытушының сұраққа және оқушының жауап беруі негізгі орында тұрады. Бұл методтың негізгі талабы терең үйренілген сұрақтар және оқушылар қайтаруы мүмкін болған жауаптардың анық түзілуі. Мұнда сұрақ анық болуы, яғни оқушылар сұхбат не туралы болып жатқанын әрдайым түсінуі шарт. Тақырып айтылғаннан кейін сұрақтар ортаға тасталады. Сұхбат логикалық бөлімдерге бөлінеді, оқытушы оқушылар жауабын тыңдайды, олардың жауап берудегі қателерін түзетеді және толықтырады. Кейін оқушыларды қортынды жасауға шақырады.

Жалпы тәлім мектептерінің 9-сынып география сабағында “Қазақстан Республикасы” тақырыбы өтілуі барысында сабақ мазмұнынан төмендегі түрлерге бөлініп, сұрақтарды ұйымдастыру мүмкін. Анық және толық мәліметтерді өзлестіруге тиісті сұрақтар.

- Қазақстан Республикасының табиғи-экономикалық географиялық ерекшеліктерін айтып беріңдер?
- Қазақстан Республикасы қалаларының аттарын практикалық жұмыс дәптерлеріңе жазыңдар?

- Қайсы уәлияттары экономикалық жақтан дамыған?
- Дамыған уәлияттардың аттарын бірме-бір сипаттап және атын жазыңдар?
- Қайси уәлияттар экономикалық жақтан дамыған және қайсы орында тұрады?
- Қазақстан Республикасының неше фоиыз халқы еңбекке жарамды және қайсы салаларда жұмыс істейді?
- Қазақстан Республикасының неше фоиыз халқы жастарды құрайды?

Картаны білу және оқып алуға тиісті сұрақтар. Мысалы: Қазақстан Республикасының халқының тығыздығын анықта. Картадағы кәтелерді үлкен күшілігіне қарап, Қазақстан Республикасының халық санына қарай ең үлкен, орта және кіші ауылдарын анықта. Себебі қарым-қатынас заңдылықтарын өзлестіруге қаратылған түрдегі сұрақ-жауаптар. Мысалы; қайсы үлкен қалалары маңында агломерациялар пайда болады және басқалар. Мұндай сұрақ - жауаптар оқушының пікірлеу қабілетін асырады, оларда еркін пікірлеу, пәнге қызығушылық және білім топтауға талпынуын дамытады.

Дұрыс берілмеген жауаптар оқытушы жағынан дұрысталып барылады және анық берілген жауаптар өз кезегінде қосымшалар кіргізіліп, толықтырылып барылуы қажет. Мұнда сұрақтар берілген жауап негізі пікірді сипаттап және сол пікірді жалғастыруы керек.

География тәлімінде лекция өту сабақтары үлкен тақырыптар өтілгенде және теориялық білімдер көбірек біріктірілген тақырыптарда қолданылады. Тақырыпты сынау семинар тізімі менен қосып алу мақсадқа сай болады. Мектепте лекция төмендегі дидактик талабтарға жауап беруі керек.

Ғылыми жақтан күрделі болуы керек. Лекция сабағы мазмұнына қарағанда кең, оны көпшілік жақтан айқындауы қажет.

Лекция әлбетте көргізбелі болуы керек. Лекция оқушыларды пікірлеуге, оқиға және құбылыстарды анализдеуге, қорытындыларға үйретуі керек.

Жоғарыда санап өтілген барлық методтарды карталар, әдістік қолданбалар, көргізбе құралдар, кестелер, графиктер, диаграммалар және

карта схемалардан пайдаланған түрде сабақ өтіледі. Мысалы; географияны картасыз суреттеп болмайды. Орта мектептер үшін “9-сынып атласы” баспадан шығарылған және біз өтетін тақырыпқа тиісті бұл атласда Орталық Азия мемлекеттерінің табиғи жағдайы, географиялық орны, табиғи компоненттері халық тығыздығы, ұлттық құрамы, еңбек ресурстары сияқты карталары бар. Мұннан басқа дүние жүзінің табиғи географиялық өлкелерінің табиғи-экономикалық географиялық ерекшеліктерін сипаттаушы карталар бар.

Картада біз кездейсоқ күзету мүмкіншілігіне ие болмаған оқиға құбылыстарды да суреттеген болады. Ол тек көргізбе құрал болып ғана қоймай, үйрену объекті, білім дерегі болыпта қызмет етеді. Карта жәрдемінде иеленген білімдер оқушылар есінде ұзақ сақталып қалады. Олардың пікірлеу қабілетін дамытады. Оларда күзетушілік, әсерлеу, еркін пікірлеу сияқты қызметтерге тәрбиелейді.

Әр бір сабақта оқытушы жаңа білімдер түсініктер, көнікпелер пайда етуді өз алдына мақсат етіп қойған болып, оған ерісу үшін өз білімдерін асырып бааруы Ескі алдын үйренілген мәліметтерді қайта беру оқушылардың оқытушыға болған құрметін сөндіріп барады.

Географияда әр бір тақырыпты оқытуда арнаулы методтардан пайдаланады. География тәлімінің жалпы metodyна ауызша баяндау, картографиялық қолданбалар менен істеу, күзету және бірыңғай методларды кіргізу мүмкін. Біз “Қазақстан Республикасы” на тиісті түсініктерді оқушыларға түсіндіргенімізде картографиялық методтан сапалы пайдалануға әрекет етуі қажет. Себебі география пәнінің қортындысы оның картасы менен байланысты. Бұл экономикалық дамуды үйренгенде қажет болатын әрекеттер. Дүние жүзі экономикалық картасы, Орталық Азия мемлекеттері экономикалық картасы немесе карта-схемасы, Дүние жүзі географиялық картасы, әлбетте болуы шарт, мұнда үйренілетін аймақ халқы, шаруашылығы және үлкен қалалары карта негізінде анализденеді.

Мұндай уақытта географиялық салыстыру методлары үлкен маңызға ие. Салыстыру жәрдемінде өткен дәуір және қазіргі кундегі заман және мекеннің өзге ерекшеліктері ашып беріледі. Географияда бір жер екінші жерден айырмашылық етпесе, олар арасында аймақтық келіспеушіліктер көрінбесе әр бір жердің өзіне тән ерекшеліктері анықталмаса онда географияның орны жоқ болғаны. Географиялық салыстыру ұқсас және ұқсас емес көріністе болады. Салыстыру алғаш объекттердің экономикалық географиялық орнынан басталуы қажет себебі, аймағы сол орналасу орнын белгілеуге қызмет етеді.

Күзету metodyна объект немесе құбылысты кездейсоқ күзету кіреді. Суреттер, диапозитивтер, экскурсия және тәжірибелер күзету metodyның негізгі бағыттары болып табылады. Оқытушының “Қазақстан Республикасы” даму ерекшеліктерін оқытуда пайдалануы дәстүрлі маңызға ие. Себебі географияны негізінен кездейсоқ көрініс күзету, пікір жүргізу арқылы үйрену сапалы нәтиже береді. Экономикалық географияда негізінен халық, еңбек ресурстары, шаруашылық және қалалар, транспорт жолдары үйреніледі. Біз суреттер немесе видеокассеталар арқылы оқушыларға бұлар туралы әсерлеу мүмкіншілігін беруіміз мүмкін. Бірақ оларды жақын арадағы қала немесе ауылдарға транспорт жолдарына, завод-фабрикаларға алып бару мұннан да жақсы нәтиже береді. Мысалы, біз Қазақстан Республикасында жасаймыз, сол мемлекетті оқушыларға түсіндіргенімізде оны жақын маңдағы көрші мемлекеттерге саяхат ұйымдастыру, оларда орналасқан заводтар ГРЭС, цемент заводы, мақта тазалау заводына немесе қалалағыларды ауыл шаруашылығына негізделген шаруашылықтарға экскурсияға алып шығу олардағы әсерлеудің толық болуына мүмкіншілік береді.

Оқулық пенен жұмыс алып бару metodyна сипаттап оқу, тақырып жоспарын түзу, оқулық мәтінін еркін түрде оқу, оқулықтарда берілген карта-схема, диаграммалар, суреттер менен істеу, ахбарат жаңалықтарын оқу, әдеби әдебиеттерден тақырыпқа тиісті бөлімдер оқу кіреді. Соның ішінде ұлы ғалымдар, академиктер және Президент шығрмаларынан тақырыпқа

тиісті үзінділер оқу жатады және бұл тақырыпқа тиісті мәліметтер үлкен маңызға ие.

Оқытушының сабақ уақытында карточкалар менен істеуді жақсы жолға қоюы да үлкен маңызға ие.

- 1-карточка. 1. Қазақстан Республикасының өзіне тән ерекшелігі неде?
2. Халқының құрамында не үшін басқа ұлттар үлесі де жоғары?
3. Өнеркәсіп кәсіп орындарын айтып беріңдер.

Бірыңғай деректерден пайдалану методы-мемлекет құжаттары, газета және журналдар, әдеби әдебиеттер менен істеу болып табылады. Оқытушы Қазақстан Республикасы тақырыбын үйретуде бұл әдістен пайдалану керек. Оқытушы статистик мәліметтер, Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, республика газеттерінен пайдаланса өз мақсатына оңай ерісуі мүмкін. Қазақстан Республикасының даму ерекшеліктерін оқытуда сабақ барысында оқулық пенен істеуге ерекше көңіл бөлінеді. Қажетті ойындарды география дәптерлеріне жазып барады.

Оқулықтан пайдаланып тақырыптың кейбір бөлімдерін оқытады, осы оқылған бөліміне сұрақ түзіп беруді талап етеді. Кейбір жағдайларда оқулық тақырыбын оқытып оған жоспар түзеді. Оқулықтағы сұрақ, тапсырмаларға жауап табу, кестелер менен толықтыру және істеу, суреттердің мазмұнын айтып беруде, оқулық соңында берілген үлгілерде пайдалану жұмыстары да жақсы жолға қойылған. Бұл жұмыстар оқушылардың сабақ уақытындағы активтігін асыруға жәрдем береді. Оқытушы методтардан пайдалануы үшін барлық методтарды анық білуі және таңдап алуын талап етіледі. Әр қандай методтан пайдаланудан алдын оқытушының мақсады тақырыпты оқушыға жеткізуі болып табылады. Тәлім методтарынан сапалы пайдалану оқушылардың оқытушыға болған құрметін асырады. Салыстыру, оқулық пенен істеу, көргізбе құралдардан пайдалану және ауыз екі методтардан пайдаланып сабақ өту сапалы нәтиже береді.

Тақырыпқа тиісті оқушылар үйренуі қажет болған таяныш білімдер тізімі. Оқытушы “Қазақстан Республикасы” тақырыбын

оқушыларға үйретуден алдын, оқушылар географиялық еңбек салмағы Дүние жүзі және оның экономикалық аудандарға ажыралуы, экономикалық аудандары шаруашылығының комплекс түрде дамуы, аймақтық істеп шығару комплекстері туралы білуі шарт. Сондай-ақ, экономикалық аудандарының табиғи жағдайы және табиғи байлықтары ауданның халық шаруашылығындағы тұтқан орны, халқының құрамы және тәжірибелі кадрлер дайындаудағы салмағы, экономикалық салалары, жанылғы-энергетикасын, қажетті өнеркәсіп аудандарын, машина жасау орталықтарын, ауыл шаруашылығын, айналадағы орталықты қорғау шараларын білуі керек.

Білім және тәжірибелерге төмендегі талаптар қойылуы керек. Экономикалық ауданға шекаралас жерлерді, ауданның Дүние жүзі халық шаруашылығындағы тұтқан орны, ауыл шаруашылығы тармақтары, ауыл шаруашылығының дамуы үшін қажет болған табиғи жағдайлары, өнеркәсіп орталықтарын және халқы, тұрмыс дәрежесінің өзіне тін болуы, негізгі транспорт магистралы, жеңіл және азық-түлік өнеркәсіп тармақтары, пайдалы қазба байлықтарын терең өзлестірген түрде болуы керек.

Оқушылар әр бір экономикалық ауданның шекарасын, негізгі өнеркәсіп орталықтарын картаға түсіре алуы және экономикалық картаны белгілей алуы керек. “Қазақстан Республикасы” тақырыбы бір сағатқа арналған болып, оқушыларға республиканың экономикалық географиялық орнын, табиғи жағдайы және табиғи ресурстарын, халқы және ұлттық құрамы, республиканың әкімшілік бөлінуі, шаруашылығы, жанылғы-энергетикасы, газ, мұнай және алтын кендерін, негізгі өнеркәсіп салаларын оқытушы үйретуі қажет. “Қазақстан Республикасы” тақырыбы үйренілгенде, мемлекеттің экономикалық географиялық орны, табиғи ресурстары, халқы, өнеркәсіп орталықтары, ауыл шаруашылығы, экономикалық салаларын үйренуі қажет болып табылған білімдерді құрайды.

Білім және тәжірибелерге төмендегі талаптар қойылып, оқушылар төмендегілерді білуі керек:

- негізгі алтын кендері;

- негізгі өнеркәсіп аудандары.

Оқушылар төмендегілерді игеріп білуі керек.

- жазусыз картаға негізгі өнеркәсіп орталықтарын түсіру;

- экономикалық картадан Қазақстан Республикасына сипаттама беру.

Сабақты пысықтау және дамыту. Мектепте география тәлімінде пысықтау үшін ерекше көңіл бөлінеді. Жаңа өтілген тақырып немесе алдыңғы сабақты пысықтап, жаңа тақырыпқа жол ашуға көп қолданылады. Пысықтау арқылы оқушылардың жеке ерекшеліктері үйреніледі және олардың иелеген білімі бірқанша уақыт сақталады. Сабақ пысықталғанда оқушыларға өтілген тақырып бойынша сұрақтар, тест тапсырмалары және карталардан салыстыру үшін мысалдар беру мүмкін. 9-сыныптарда “Қазақстан Республикасы” тақырыбы өтілгенде төмендегі сұрақтарды беріп олардың білімдерін пысықтау мүмкін:

- Қазақстан Республикасының қайсы аймағында жұмысшы күшіне талап үлкен және оның себептерін түсіндіріңдер?

- Қазақстан Республикасы халқы қандай факторлар негізінде көбеюде?

- Адам факторы не? Оның шаруашылықтағы дамуы және орналасуына әсері нелерде көрінеді?

- Қазақстан Республикасының қайсы бөлігінде халық көп? Мұның себебін айтып беріндер?

- Сіз халық мекен –жайларының қандай түрлерін білесіңдер?

- Қазақстан Республикасында қалалардың жүзеге келуінде қандай факторлар әсер етуде?

- Қазақстан Республикасының экономикалық даму ерекшеліктері туралы нелерді айта аласыңдар?

Жоғарыдағы сұрақтар өтілген білімдердің мазмұнын түсінуде, оқушыларда тақырыпқа тиісті білім, түсінік, көнікпелерді үздіксіз үйренуге қызмет етеді.

Тақырып тек сұрақ-жауаптар арқылы ғана емес, балкі кеспе қағаз материалдары, кроссвордтар және тест сұрақтары жәрдемінде де пысықталуы

және оқушы санасында білімдерді дамыту мүмкін. Тест сұрақтарына жауаптарды тек тақырып мәтінінен ғана емес, карта, диаграмма және графиктерден де оқушының іздеуіне ерісуі қажет. Тесттерді түзу үшін де оқытушыда үлкен шеберлілік болуы керек. Түзілген тест сұрақтары 9-сынып оқушысының пікірлеу қабілетіне және мектеп дәстүріне сай болуы, әр бір тест өз ішіне бір мөлшердегі жауаптарды алуы керек. Көп жауапты және тек бір жауаптан тұратын тесттер де көп қолданылады. Мысалы, біздің тақырыбымызға тиісті:

1. Қазақстан Республикасы көлемі бойынша дүние жүзінде нешінші орында тұрады?

- а) Бірінші:
- б) бесінші:
- с) Үшінші:
- д) Тоғызыншы:

2. Қазақстан Республикасының халқының тығыздығы ең төмен болған уәлият қайсы?

- а) Батыс Қазақстан:
- б) Алматы:
- с) Жамбыл:
- д) Оңтүстік Қазақстан:

3. Қазақстан Республикасында қайсы ұлт өкілдері көбірек жасайды?

- а) орыстар
- б) тәжіктер
- в) қазақтар
- г) өзбектер

4. Түсіріп қалдырылған сандарды толтыруға арналған тесттер. Мысалы, Қазақстан Республикасы халқының..... процентін әйелдер, процентін еркектер және процентін басқа ұлт өкілдері құрайды.

5. Түсіріп қалдырылған сөздерді толтыруға арналған тесттер мысалы, Қазақстан Республикасының халқы тақырыбына тиісті атамалар атын

толтырындар –и-----и -----А -----А, А-----А-----,(миграция, урбанизация, агломерация)

6. Берілген сұрақтар туралы жауап жазылған түрдегі тесттер. Мысалы, төмендегі уәлияттар жанына олардың үлкен қалаларын жазындар.

1.Жамбыл.....

2.Қарағанда.....

3.Ақмола.....

4.Ақтөбе.....

5.Шығыс Қазақстан.....

Алдын жауаптар беріліп, кейін оқушылар оған өздері сұрақ түзеді.

Сұрақтар:

- Қазақстан Республикасындағы халық ең тығыз орналасқан уәлият?
- Қазақстан Республикасындағы ең үлкен саяси мәдени, ғылыми, орталық және транспорты, миллионер қалалар қайсы?
- Халықтың аймақтар бойынша көшуі не деп аталады?
- Халықтың қалаларда топталуы не?
- Қазақстан Республикасында халық соны қанша болса қала деп аталады?

География тәлімінде жоғарыда келтірілген тесттер оқушыларда әр түрлі көнікпелерді пайда етуде қолданылады. Бұл тесттердің кейбіреулері пікірлеуде, кейбіреулері сандарды есте сақтауға, кейбіреулері карта және диаграммалар менен істеуге үйретеді. Демек, көрініп тұрғандай тек ғана жаңа тақырыпты оқытуда ғана емес, оны пысықтауда да тәлімнің әр түрлі әдістерінен пайдалану мүмкін.

Үздіксіз және терең пысықталған сабақ оқушылар есінде ұзақ сақталады және осы тақырыпқа тиісті білімдер тізімін олардың санасында дамытады.

Үйге тапсырма беру. Әр бір сабақ уақытында оқытушылар тақырыпты қорытындылап, пысықтағаннан кейін үйге тапсырма беруге әрекет етеді. Мұның, мектеп тәлімінде үйге берілген тапсырманың орны және маңызы үлкен. Себебі, мектепте 45 минуттық сабақ уақытында оқушы толық және

терең білім алуға үлгермейді. Үйге берілген тапсырманы оқушыларға өзінше істеуге үйретеді, жауапкершілікті сезуге тәрбиелейді. Үйге берілген тапсырмалар олардың олардың жас ерекшеліктеріне және тақырыптың күрделі дәрежесіне қарап таңдалады. Мысалы, егер сабақ барысында тақырып жақсы үйретілмеген және үйге тапсырмалар көп және түсініксіз болса, оқушы оны орындауға ұмтылмайды. Үйге берілген тапсырма оқушылардың пәнге болған қызығушылығын арттыру, еркін пікірлеу қабілетін дамытады.

“Қазақстан Республикасы” тақырыбы өтілгеннен кейін оқушыларға төмендегі сұрақ және тапсырмаларды үйге тапсырма етіп беру мүмкін.

- 2005 жылы Қазақстан Республикасында халық саны кемеуіне не себеп деп ойлайсыңдар?

- Сіздің жасап тұрған жеріңіздегі халықтың еңбек ресурстарын төмендегі жоспар негізінде жазыңдар.

а) шаруашылықта көпшілік шұғылданатын салалар.

б) ұлттық кәсіп-хұнар және олардың қолданылуы.

в) уәлиятыңыздағы жоғары және орта арнаулы оқу орындары.

Қазақстан Республикасы жәрдемінде региондағы үлкен орта және кіші қалаларды айтыңдар.

Үйге берілген тапсырманының жауаптары әр бір сабақта бақыланып, жақсы жауап берген оқушылар басқаларға өнеге етілуі керек.

Қорытынды

Қорытынды орнында соны айту мүмкін, мектеп география тәлімінде өтілетін барлық тақырыптардың өзіне тән маңызы бар. Мектептерде бастауыш география, табиғи география тәлімінде экономикалық - әлеуметтік географияның салалары бойынша білім беріледі. Өтілетін тақырыптар сабақтан сабаққа өткен сайын күрделеніп және актуал болып барады. Қазіргі заман өркениеті, пән дамып бара жатқан бір уақытта мектептерде өзіне тән тәлім процесін ұйымдастыру, оқушының білім алуы үшін әр түрлі әдістерден пайдаланып үйрету қажетті мәселе.

Оқушыны еркін пікірлеуші шахс ретінде тәрбиелеу және оны белгілі бір кәсіп бойынша бағыттауда география пәнінің үлесі үлкен. Соны менен бірге бұл пәнді заманға сай түрде дамыту, пән - техниканы өркендетуші жетістіктермен тәміндеу әр бір географтың міндеті. Мектептерде өтілетін әр бір тақырыптың мақсаты және мазмұнын ашып беруге, дәстүрлі емес сабақ түрлерін ұсынуға ерісу қажет.

Мен өз кәсіптік бітіру жұмысымда 9-сыныптарда өтілетін “Қазақстан Республикасы” тақырыбының мектеп географиясында тұтқан орны және маңызы, тақырыпты оқытудың тәлім-тәрбиелік, дамытушы мақсаттары, тақырыпты оқыту методтары, сабақты ұйымдастыру түрлері, тақырыпты пысықтау және үйге тапсырма беру жол-жобаларының, сабақ өту барысында карта, диаграмма, график, схема, кестелерден пайдаланудың маңызын ашып беруге әрекет еттім.

Бұл кәсіптік бітіру жұмысымды жазу уақытында өзбек ғалымдарынан А.Солиев, П.Мусаев, О. Муминов, О. Отамирзаев, Р. Қаюмов, Р. Қурбониёзовтардың шығармалары, энциклопедиялар, президентимиз И. А. Каримов шығармаларынан пайдаландым.

Мектептерде оқытуды ұйымдастыру жаңа сабақтар өту туралы өз пікірлерімді баяндадым. Бұл маған болашақта мектепте әр бір тақырып бойынша әр түрлі ізденулер алып баруға, білімімді және де тереңдету үшін әрекет етуіме түрткі болды.

Мен кәсіптік бітіру жұмысымды жазуымда маған жақыннан жәрдем берген кафедра профессор-оқытушыларына өз рахметімді айтамын.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Каримов И.А. “Юксак маънавият – енгилмас куч” асари Т., “Ма’навият”. 2008 й.
2. Каримов И. А. “Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида, хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари және тараққиёт кафолатлари” Т., “Ўзбекистон”. 1997 й.
3. “Олий тәлім ” меъёрий хужжатлар тўплами. “Шарқ” нашриёт матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. Тошкент 2001 й.
4. “Умумий ўрта тәлім нинг мемлекет тәлім стандарти және оқу дастури” 3-сон “Шарқ” нашриёт матбаа концерни. 1999 й.
5. Асанов Г., Набиханов М., Сафаров И. “Ўзбекистоннинг экономикалық және әлеуметтік географияси”, Т., “Оқытушы” 1994 й.
6. Атамирзаев О. Б. “Халық ресурслари менежменти” пәні лекция матни.
7. Акрамов З. М., Мусайев Р. Г. ”Дүние жүзі мамлакатларининг экономикалық және әлеуметтік географияси” 9- синф учун сабақлик. “Еңбек” 2001 й.
8. Мусаев П. Қ. ”Ўзбекистон экономикалық географиясини ўқитиш” Т., “Оқытушы” 1987 й.
9. Мўминов О. ”География тәлім и методикаси” Т., “Оқытушы”. 1986 й.
10. Муллажонов И. Р., “Население Узбекистана” 1989 й.
11. Солиев А. С. “Қалалар географияси” лекция матни. Т., 2000 й.
12. Қурбонниёзов Р. ” География ўқитиш методикаси” Урганч. 2001 й.
13. “Ўзбекистон Республикаси ” энциклопедияси. Т., 1996 й.
14. Страны Центральной Азии в современном мира Статистический сборник. Ташкент, 1994
15. www.ziynet.uz
16. www.nuu.uz
17. www.connect.uz
18. www.gov.uz

19. www.gov.uz TABAITSHUNOSLIK FAKULTETI "GEOGRAFIYA VA IQTISODIY
BILIM ASOSLARI" TA'LIM YO'NALISHI TALABASI A.A. BOLISOVANING **"ЖАЛПЫ
БІЛІМ БЕРУ МЕКТЕПТЕРІНІҢ 9-СЫНЫПТАРЫНДА "ҚАЗАҒЫСТАН"
ТАҚЫРЫБЫН ОҚЫТУ МЕТОДИКАСЫ"** NOMLI BITIRUV MALAKAVIY ISHIGA

TAQRIZ

Respublikamizda xalq ta'limi sohasini rivojlantirish va bu soha uchun malakali pedagog kadrlarni yetkazib berishga katta e'tibor berilmoqda. Malakali kadrlarni tayyorlashda o'quv jarayonini takomillashtirish, uni dars jarayonining sifatini oshiruvchi vositalar, o'quv adabiyotlari va uslubiy qo'llanmalar bilan yetarlicha ta'minlash bugungi kunning eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Ўқувчининг эркин фикрловчи шахс сифатида тарбиялаш ва уни маълум бир мутахассисликлар бўйича йўналтиришда география фанининг ҳиссаси катта. Шу билан бирга бу фанни замонга мос равишда ривожлантириш, фан техника тараққиёти ютуқларидан баҳраманд этиш ҳар бир географнинг вазифасидир.

Бу малакавий битирув ишида 9-синфларда ўқитиладиган "Қозоғистон Республикаси" мавзусининг мактаб географиясида тутган ўрни ва аҳамиятини, мавзуни ўқитишнинг таълимий, тарбиявий, ривожлантирувчи мақсадларини, мавзуни ўқитиш методларини, дарс ташкил этиш турларини, мавзуни мустаҳкамлаш ва уйга топшириқлар бериш йўл-йўриқларини, дарс ўтиш жараёнида карта, диаграмма, график, схема, жадваллардан фойдаланишнинг аҳамиятини ёритиб беришга ҳаракат қилган.

Бу битирув ишини ёзиш давомида ўзбек олимларидан А.Солиев, П.Мусаев, О. Муминов, О. Отамирзаев, Р. Қаюмов, Р. Курбониезовларнинг асарлари, энциклопедиялар, президентимиз И. А. Каримов асарларидан фойдаланилган. Umuman olganda A.A. Bolisovanning ishi qoniqarli deb hisoblayman va himoyaga tavsiya etaman.

"Geografiya va uni o'qitish metodikasi"

kafedrası dotsenti:

Yu.B. Raxmatov